

Inkomenseffecten van de GLB-aanpassingen per 2020

Een quick scan

Petra Berkhout, Jakob Jager, Bert Smit

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Inkomenseffecten van de GLB-aanpassingen per 2020

Een quick scan

Petra Berkhout, Jakob Jager, Bert Smit

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Economic Research in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. BO-thema Agro-economie en GLB (project BO-43-014.01-052)

Wageningen Economic Research
Wageningen, november 2019

RAPPORT
2019-114
ISBN 978-94-6395-194-4

Petra Berkhout, Jakob Jager en Bert Smit, 2019. *Inkomenseffecten van de GLB-aanpassingen per 2020; Een quick scan*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2019-114. 42 blz.; 5 fig.; 8 tab.; 12 ref.

Minister Schouten heeft in mei 2019 vier scenario's geschetst voor de nationale invulling van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) na 2020. Kamerlid Bisschop heeft gevraagd om een vijfde scenario op te stellen, en de gevolgen van de verschillende scenario's voor het inkomen uit bedrijf en de economische vitaliteit van landbouwbedrijven in kaart te laten brengen.

Dit rapport geeft een doorrekening op hoofdlijnen van de scenario's voor het inkomen uit bedrijf en een analyse van de gevolgen voor de economische vitaliteit van landbouwbedrijven. De laatste is mede gebaseerd op een analyse van de wijze waarop bedrijven in de huidige implementatieperiode van het GLB (2014-2020) zijn omgegaan met veranderingen in de toeslagen.

Trefwoorden: hervorming, GLB, inkomen, land- en tuinbouw

Dit rapport is gratis te downloaden op <https://doi.org/10.18174/505353> of op www.wur.nl/economic-research (onder Wageningen Economic Research publicaties).

© 2019 Wageningen Economic Research
Postbus 29703, 2502 LS Den Haag, T 070 335 83 30, E communications.ssg@wur.nl,
www.wur.nl/economic-research. Wageningen Economic Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

Dit werk valt onder een Creative Commons Naamsvermelding-Niet Commercieel 4.0 Internationaal-licentie.

© Wageningen Economic Research, onderdeel van Stichting Wageningen Research, 2019
De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

Wageningen Economic Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Economic Research is ISO 9001:2015 gecertificeerd.

Wageningen Economic Research Rapport 2019-114 | Projectcode 2282500355

Foto omslag: Eddy Teenstra/Wageningen University & Research

Inhoud

	Woord vooraf	5
	Samenvatting	6
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	6
	S.2 Overige uitkomsten	6
	S.3 Methode	7
1	Inleiding	8
2	Aanpak scenarioanalyse	10
	2.1 Inleiding	10
	2.2 Algemene uitgangspunten	10
	2.3 Vijf scenario's	11
	2.4 Berekeningswijze	13
3	Scenario's - resultaten	15
	3.1 Inleiding	15
	3.2 Inkomen uit bedrijf in de uitgangssituatie	15
	3.3 Inkomenseffecten in de scenario's	17
4	Veerkracht van bedrijven	21
	4.1 Inleiding	21
	4.2 Structuurveranderingen	21
	4.3 Inkomensontwikkelingen	24
	4.4 Ontwikkelingen in drie deelsectoren	25
	4.5 Maatregelen tweede pijler	28
5	Conclusies en discussie	30
	5.1 Scenarioanalyse	30
	5.2 Veerkracht van bedrijven	31
	5.3 Discussie	31
	Literatuur en websites	33
	Bijlage 1 Classificatie bedrijfstypen	34
	Bijlage 2 Inkomenseffecten scenario's	35
	Bijlage 3 Inkomenseffecten bij variatie in deelname aan eco-schema's	38
	Bijlage 4 Inkomensontwikkeling	40

Woord vooraf

In de zomer van 2018 presenteerde de Europese Commissie (EC) haar voorstellen over de invulling van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) voor de periode na 2020. Uit deze voorstellen komt een grote mate van vrijheid naar voren voor de lidstaten bij de invulling van het nieuwe GLB, zowel wat betreft de eerste pijler (inkomensondersteuning) als de tweede pijler (bredere plattelandontwikkeling).

Dit rapport analyseert op hoofdlijnen de gevolgen voor het inkomen uit bedrijf van verschillende scenario's voor de verdeling en invulling van het budget voor de eerste pijler van het GLB. Ook wordt ingegaan op de wijze waarop bedrijven zijn omgegaan met de veranderingen in de hoogte van de bedrijfstoelagen in de huidige implementatieperiode van het GLB.

Het rapport vloeit voort uit een motie van het kamerlid Bisschop, waarin de minister wordt verzocht de gevolgen van verschillende scenario's voor de invulling van het GLB voor het inkomen uit bedrijf en de economische vitaliteit van landbouwbedrijven in kaart te laten brengen.

Prof.dr.ir. J.G.A.J. (Jack) van der Vorst
Algemeen Directeur Social Sciences Group (SSG)
Wageningen University & Research

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Lidstaten hebben een grote mate van vrijheid bij de invulling van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), zowel wat betreft de eerste als de tweede pijler. Het doel van dit onderzoek is om de inkomensgevolgen in kaart te brengen van verschillende scenario's voor de verdeling en invulling van de eerste pijler. De scenario's variëren in het aandeel van het eerste pijlerbudget dat beschikbaar is voor inkomens toeslagen, voor eco-schema's of wordt overgeheveld naar de tweede pijler.

De GLB-aanpassingen na 2020 leiden vanwege de algehele verlaging van het budget voor het GLB tot lagere betalingen per bedrijf en daarmee - ceteris paribus - tot lagere inkomens. De directe inkomenseffecten zijn groter naarmate een groter deel van het budget voor de eerste pijler wordt besteed aan eco-schematoeslagen en/of wordt overgeheveld naar de tweede pijler. In dat geval moeten bedrijven inspanningen verrichten die kosten met zich mee brengen. Verondersteld is dat van de eco-schematoeslagen slechts 20% kan worden aangemerkt als inkomen; het mogelijke positieve inkomenseffect van maatregelen in de tweede pijler is niet meegenomen in dit onderzoek. Dit laatste effect is naar verwachting overigens klein en hangt sterk af van het type maatregel. De mogelijke bijdrage aan het inkomen van een eco-schema hangt sterk af van de wijze waarop de vergoeding voor een eco-schema wordt berekend en van de vraag hoe makkelijk bedrijven het eco-schema in kunnen passen in hun bedrijfsvoering.

De spreiding van de inkomenseffecten tussen de scenario's is beperkt. Het scenario Motie Bisschop is het meest gunstig voor de inkomens van de bedrijven in vergelijking met de andere scenario's. De reden is dat in dit scenario het grootste deel van het GLB-budget voor de eerste pijler naar directe toeslagen gaat en slechts een klein deel van het budget wordt besteed aan andere (maatschappelijke) doelen als groenblauwe diensten, klimaatmaatregelen en innovaties.

Maatregelen uit de tweede pijler als duwtje in de rug voor bedrijfsaanpassingen

De tweede pijler van het GLB biedt allerlei mogelijkheden om (groepen van) agrariërs te ondersteunen in het aanpassen van het bedrijf aan veranderende omstandigheden. Het gaat om maatregelen voor bijvoorbeeld investeringen op het bedrijf in nieuwe technologieën, voor verbreding van de bedrijfsactiviteiten of voor het leveren van publieke diensten op het gebied van natuur en landschap. In termen van veerkracht gaat het dan om aanpassingen om het bedrijf ook op de middellange en lange termijn te kunnen laten draaien.

De directe inkomenseffecten van de hiervoor beschreven tweede pijlermaatregelen zijn in het algemeen beperkt. De effecten liggen eerder op andere terreinen: samenwerken, leren van elkaar, een duwtje in de rug voor investeringen die bijdragen aan de moderniteit van het bedrijf, of voor een andere bedrijfsvoering. Een bedrijfsvoering die zich bijvoorbeeld richt op het leveren van publieke diensten of een ander verdienmodel zoals verkoop via een korte keten of verkoop van nicheproducten. Op langere termijn dragen dergelijke maatregelen zo bij aan de veerkracht van bedrijven.

S.2 Overige uitkomsten

De GLB-toeslagen spelen voor de meeste bedrijfstypen een belangrijke rol in de hoogte van de inkomens. Voor veel bedrijven geldt dat ook voor de inkomsten van buiten bedrijf (uit arbeid en uit uitkeringen en vermogen; inkomsten uit verbrede landbouw zitten hier niet bij). Voor een aantal bedrijfstypen zijn die inkomsten even hoog of hoger dan de GLB-toeslagen.

De GLB-toeslag is vooral ook een constante en zekere bron van inkomsten, in vergelijking met de veelal zeer variërende inkomsten uit landbouwproductie. De variatie in de inkomsten uit landbouwproductie drukt ook zwaarder op de inkomensontwikkeling, zo blijkt uit een analyse van de inkomensveranderingen in de periode 2015-2018 in vergelijking met de periode 2010-2014.

De inkomens voor alle groepen bedrijven variëren behoorlijk in de periode 2010-2018. De hoogte van het inkomen wordt bepaald door diverse factoren, zoals prijsontwikkelingen op de markt en karakteristieken van het bedrijf. Tussen vergelijkbare bedrijven kunnen de verschillen in inkomen groot zijn, bijvoorbeeld vanwege lokale droogte of verschillen in contracten met afnemers. Ook vakmanschap en ondernemerschap zijn factoren van belang. Als gevolg van deze factoren is er altijd een zekere mate van spreiding van het inkomen rondom het gemiddelde.

Voor de drie sectoren waar voor de periode 2014-2020 de grootste inkomensdalingen werden verwacht als gevolg van veranderingen in de inkomstenstoelagen van het GLB, heeft de praktijk anders uitgepakt. De inkomens op de zetmeel- en vleeskalverenbedrijven zijn relatief stabiel gebleken. De inkomens op de melkveebedrijven kennen grote schommelingen, maar dit is het gevolg geweest van andere factoren dan de daling van de GLB-toelagen.

Mogelijkheid verdere daling inkomstenstoelagen op te vangen open vraag

De vraag of in een komende hervorming een verdere daling van de toelagen goed kan worden opgevangen, is om verschillende redenen moeilijk te beantwoorden. Ten eerste moet het grootste deel van het inkomen uit de markt gehaald worden, ontwikkelingen in de prijzen zijn daarom zeer bepalend. Deze liggen grotendeels buiten de invloedssfeer van de individuele agrariër. Agrariërs zijn wel geholpen met instrumenten die bijdragen aan het omgaan met dergelijke ondernemersrisico's.

Ten tweede is in de dierlijke sectoren de productie begrensd door dier- en fosfaatrechten. De voorwaarde om de uitstoot en depositie van stikstof (verder) terug te brengen, kan eveneens leiden tot beperkingen aan de productie en/of noodzakelijke investeringen in technische maatregelen om de emissie in te dammen. Dit brengt (hoge) kosten met zich mee. De hoofdroute in de bedrijfsontwikkeling tot nu toe - door schaalvergroting efficiëntievoordelen behalen en zo het inkomen op peil houden - wordt daarmee (nog) lastiger.

Ten derde hebben bedrijven in meer of mindere mate de mogelijkheid om het inkomen uit bedrijf aan te vullen met inkomsten uit verbreding (niet-agrarische activiteiten op het bedrijf), of met inkomen van buiten het bedrijf. Met name inkomen van buiten het bedrijf kan een belangrijke aanvulling zijn op het inkomen uit bedrijf.

S.3 Methode

In deze studie zijn vijf scenario's voor invulling van het GLB in de periode 2021-2027 doorgerekend op de gevolgen voor het inkomen van landbouwbedrijven in Nederland. Daarbij zijn 12 bedrijfstypes onderscheiden. Voor de doorrekening zijn data gebruikt uit het Bedrijveninformatienet van Wageningen Economic Research. Er is een bedrijfsspecifieke benadering toegepast: voor ieder bedrijf zijn de variabelen gebruikt die nodig zijn om de inkomenseffecten te kunnen berekenen. Deze zijn vervolgens geaggregeerd naar groepsniveau. Op deze manier is een goed beeld te verkrijgen van de spreiding in de inkomenseffecten. Ook is op meer kwalitatieve wijze ingegaan op de veerkracht van bedrijven en welke rol maatregelen uit de tweede pijler van het GLB daarin kunnen spelen.

1 Inleiding

Op 1 juni 2018 heeft de Europese Commissie (EC) haar wetgevende voorstellen voor het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) voor de jaren 2021-2027 gepresenteerd (EC, 2018a). In 2021-2027 zal het GLB op de volgende negen doelen zijn gericht: (1) zorgen voor een redelijk inkomen in de landbouw; (2) het concurrentievermogen van de landbouwsector vergroten; (3) het machts-evenwicht in de voedselketen herstellen; (4) bijdragen aan acties in verband met de klimaatverandering; (5) bijdragen aan milieuzorg; (6) landschappen en biodiversiteit in stand houden; (7) jonge boeren aantrekken; (8) bevorderen van vitale plattelandsgemeenschappen; en (9) beschermen van de kwaliteit van voedsel en gezondheid (EC, 2018b).

Deze doelen sluiten grotendeels aan bij de drie doelen van het huidige GLB: concurrerende voedselproductie, duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen en klimaatacties, en een evenwichtige territoriale ontwikkeling. Ook de indeling in twee pijlers blijft bestaan. De eerste pijler richt zich op inkomenstoelagen en sectorale steun, de tweede pijler op plattelandontwikkeling. Nieuw in de eerste pijler zijn de toeslagen voor vrijwillige deelname aan eco-schema's. Lidstaten moeten deze schema's aanbieden, de agrarische ondernemers hebben de keuze al dan niet deel te nemen.

Lidstaten krijgen bij de invulling van de toeslagen in de eerste pijler veel meer flexibiliteit. Zij moeten ook strategische plannen voor de implementatie van het GLB opstellen, waarin ze aangeven hoe zij met de toeslagen uit de eerste pijler en met de maatregelen van de tweede pijler de negen GLB-doelen in hun land willen realiseren.

Minister schetst vier scenario's, motie kamerlid Bisschop vraagt om een scenariostudie

In de brief aan de Tweede Kamer van 8 mei 2019 over het GLB-Nationaal Strategisch Plan 2021-2017 (Kamerstuk 28 625, nr. 264) schetst minister Schouten vier scenario's voor de nationale invulling van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) na 2020:

'Uitgangsscenario (A) gaat uit van voortzetting van het huidige beleid. De op Europees en nationaal niveau geformuleerde doelen maken echter helder dat het beleid zich zal bewegen naar meer modernisering, innovatie en verduurzaming. De drie overige scenario's (B-D) verkennen waar dat, binnen de spelregels van de voorstellen van de Commissie, toe zou kunnen leiden en geven daarmee de hoeken aan van de speelruimte voor de inzet op de verschillende onderdelen van het GLB. Scenario B legt nadruk op groenblauwe diensten, scenario C legt nadruk op innovatie en investeringen en scenario D legt nadruk op leefomgeving en klimaat' (LNV, 2019).

Naar aanleiding van deze brief is er door kamerlid Bisschop een motie ingediend, met het verzoek in aanvulling op de vier in de brief genoemde scenario's, een vijfde scenario op te stellen. De motie (Kamerstuk 28 625, nr. 272, 22 mei 2019) stelt dat boeren er in inkomen uit bedrijf sterk op achteruit kunnen gaan als een kleiner deel van het budget voor directe betalingen naar de basispremie (inclusief vergroeningseisen) gaat. De motie Bisschop vraagt de regering om: 1) een scenario op te stellen met ten minste 60% van het budget voor de basispremie; 2) tevens de gevolgen van de verschillende scenario's voor het inkomen uit bedrijf en de economische vitaliteit van landbouwbedrijven in kaart te laten brengen en 3) en in het vervolgtraject mee te wegen.

Onderzoeksvragen van deze studie

Dit rapport gaat in op de eerste twee vragen uit de motie Bisschop. De beantwoording van de vragen valt uiteen in 2 delen:

1. Een beperkte scenariostudie. Het gaat om een doorrekening op hoofdlijnen van de gevolgen voor het inkomen uit bedrijf van een verschuiving van het voor directe inkomenstoelagen beschikbare

budget naar eco-toeslagen en/of het budget voor de tweede pijler van het GLB. We gaan daarbij uit van de vier door LNV geformuleerde scenario's en het scenario uit de motie Bisschop.

2. Een beschouwende kwalitatieve analyse. Op basis van expertkennis brengen we in kaart wat de mogelijke gevolgen zijn van de vijf scenario's voor de economische vitaliteit van landbouwbedrijven. We onderbouwen die kennis door in kaart te brengen hoe bedrijven in de huidige implementatieperiode van het GLB (2014-2020) zijn omgegaan met veranderingen in de hoogte van de toeslagen.

Opbouw van dit rapport

Hoofdstuk 2 beschrijft de aanpak van het scenario-onderzoek, waaronder de vijf scenario's en de berekeningswijze. Hoofdstuk 3 bevat de resultaten van de doorrekening van de vijf scenario's voor het inkomen uit bedrijf. Hoofdstuk 4 bevat de kwalitatieve analyse van de gevolgen voor de economische vitaliteit van landbouwbedrijven. Het laatste hoofdstuk geeft de conclusies en een beschouwing over de resultaten van dit beknopte onderzoek.

2 Aanpak scenarioanalyse

2.1 Inleiding

Deze studie hanteert vijf scenario's om de gevolgen voor het inkomen uit bedrijf door te rekenen van verschillende keuzes voor de invulling van de eerste pijler van het GLB. Paragraaf 2.2 schetst de algemene aannames die zijn gebruikt. Paragraaf 2.3 beschrijft de vijf scenario's. Paragraaf 2.4 bespreekt de uitgangspunten die zijn gehanteerd bij de doorrekening van de scenario's.

2.2 Algemene uitgangspunten

Om de gevolgen voor het inkomen uit bedrijf te kunnen doorrekenen, is het noodzakelijk verschillende aannames te maken, onder meer over het beschikbare budget en de verdeling van het budget tussen de eerste en de tweede pijler.

Beschikbare budget voor het GLB

Een onzekere factor, gegeven de nog lopende onderhandelingen over het Meerjarig Financieel Kader (MFK) 2021-2027, is het beschikbare budget voor het GLB. In overleg met de opdrachtgever is afgesproken uit te gaan van een budget van 703,8 mln. euro voor pijler 1, conform het huidige voorstel van de Europese Commissie (Annex VII van EU-verordening 2018/392). Dit is een korting van 3,8% ten opzichte van het jaarlijkse budget voor het jaar 2019 en 2020 (732 mln. euro).

Verdeling budget eerste en tweede pijler

Lidstaten kunnen budget voor de eerste pijler overhevelen naar dat van de tweede pijler; het omgekeerde is ook toegestaan. Van belang is daarom a) hoeveel budget beschikbaar is voor de eerste pijler respectievelijk de tweede pijler (wel of geen overheveling van budget tussen de pijlers); b) hoeveel eerstelijnsbudget bestemd is voor de basistoelage en hoeveel voor eco-schematoelagen. De overhevelingspercentages verschillen per scenario.

Specifieke toeslagen

Voor de toekenning van directe inkomenstoelagen in de eerste pijler is er een aantal verplicht door de lidstaat in te voeren toeslagen en een aantal optionele toeslagen. Lidstaten zijn verplicht om als onderdeel van de eerste pijler zogenaamde eco-schema's aan te bieden, maar deelname is voor boeren vrijwillig. Lidstaten zijn vrij om te bepalen welk deel van de nationale envelop aan de inkomenstoelage en welk deel aan de eco-schematoelage wordt besteed. Als boeren deelnemen aan een eco-schema, ontvangen zij een toeslag.

Daarnaast is er een aantal specifieke toeslagen mogelijk, zoals de redistributietoelage die voorziet in een herverdeling van steun van grotere naar kleinere bedrijven. Ten minste 2% van het budget voor de eerste pijler moet worden besteed aan de doelstelling om jonge boeren aan te trekken en bedrijfsontwikkeling in plattelandsgebieden te vereenvoudigen.

In dit onderzoek reserveren we op verzoek van de opdrachtgever 4% van het budget voor de eerste pijler voor specifieke toeslagen. Hierin is ook sectorale steun meegenomen. Voor de eerste pijler resteert dan een budget van 676 mln. euro per jaar (703,8 mln. euro minus 28 mln. euro).

2.3 Vijf scenario's

Vertaling uitgangspunten naar scenario's

In de brief van de minister aan de Tweede Kamer wordt uitgegaan van vier scenario's (A-D), namelijk Handhaven status quo (A), Sterke nadruk op groenblauwe diensten (B), Sterke nadruk op innovatie en investeringen (C), Sterke nadruk op leefomgeving en klimaat (D). De motie Bisschop voegt daar een vijfde scenario aan toe. Tabel 2.1 geeft voor de vijf onderscheiden scenario's de te hanteren aannames voor de eerste pijler. Voor de eerste vier scenario's sluiten deze aannames aan bij de aannames in de Bijlage bij de brief van de minister aan de Tweede Kamer. De aannames voor het scenario Motie Bisschop volgen uit de motie en de brief van de minister aan de Tweede Kamer.

Tabel 2.1 Voorgestelde invulling van de vijf scenario's a)

Scenario	Aandeel inkomens­toeslag in nationale envelop eerste pijler	Aandeel eco-schematoeslag in nationale envelop eerste pijler	Overheveling budget eerste pijler naar tweede pijler
Handhaven status quo	92	0	Ja, 8%
Groenblauwe diensten	35	50	Ja, 15%
Innovatie en investeringen	30	40	Ja, 30%
Leefomgeving en klimaat	30	40	Ja, 30%
Motie Bisschop	60	30	Ja, 10%

a) Het gaat om aandelen in het budget voor de eerste pijler na aftrek van 4% voor specifieke toeslagen.

In de scenario's wordt 15 tot 30% van het budget overgeheveld naar de tweede pijler. Afhankelijk van hoe dit geld wordt ingezet in de tweede pijler (voor agro-milieu-klimaatregelen, voor investeringssteun, voor bredere plattelandsontwikkeling, etc.) zijn de mogelijke inkomenseffecten anders. In dit onderzoek wordt niet berekend wat deze mogelijk inkomenseffecten zijn, dit vergt teveel aanvullende veronderstellingen. Wel wordt - in hoofdstuk 4 - ingegaan op hoe maatregelen in de tweede pijler kunnen bijdragen aan de economische vitaliteit van landbouwbedrijven. In alle scenario's is de korting verwerkt van het budget voor het GLB met 3,8% en de 4% korting voor de specifieke toeslagen.

Scenario Handhaven status quo

Dit scenario gaat uit van de situatie in 2018 en 2019 wat betreft de verdeling van het budget over de toeslagen: 92% van de nationale envelop voor pijler 1 wordt gebruikt voor de inkomens­toeslag en 0% voor de eco-schematoeslag. Alle bedrijven ontvangen een inkomens­toeslag. De vergroeningseisen zijn vergelijkbaar met de huidige. Er vindt een overheveling plaats van 8% van het budget tussen de eerste en de tweede pijler. Dit is het basisscenario.

Scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten

Dit scenario legt een sterke nadruk op het leveren van groenblauwe diensten. Dit scenario gaat daarom uit van een verdeling van het budget voor de eerste pijler voor toeslagen van 35/50: 35% van de beschikbare envelop wordt gebruikt voor de inkomens­toeslag en 50% voor de eco-schematoeslagen.

Alle boeren krijgen een inkomens­toeslag, maar niet alle bedrijven doen mee aan de eco-schema's. De eco-schema's zijn doelgerichter dan de huidige vergroening en brengen kosten met zich mee. Niet alle boeren willen/kunnen deze schema's inpassen in hun bedrijfsvoering. Het uitgangspunt van de minister is dat de eco-schema's breed toegankelijk en laagdrempelig moeten zijn. We gaan uit van drie varianten wat betreft deelname aan de eco-schema's.

In de eerste variant doen alle bedrijven die de afgelopen jaren grond hadden en een toeslag kregen mee aan een eco-schema. In de tweede variant doet 90% van alle bedrijven mee aan een eco-schema, 10% acht de eisen van de schema's te hoog of niet goed inpasbaar in de bedrijfsvoering. In de derde variant veronderstellen we dat 70% van de bedrijven meedoet aan een eco-schema en 30%

afziet van deelname. Deze deelnamepercentages gelden voor alle onderscheiden bedrijfstypen. Er is geen selectie van bedrijven die afzien van deelname, het is een willekeurige groep.

In de scenario's waarin niet alle bedrijven meedoen aan een eco-schema, is de eco-schematoeslag per ha hoger. De redenering is dat er minder deelnemers zijn omdat de eisen van de eco-schema's hoger zijn; een eco-schema met hogere eisen rechtvaardigt een hogere toeslag. Het budget dat beschikbaar is voor de eco-schematoeslagen komt dan ten goede aan een kleinere groep bedrijven.

Van de toeslag voor deelname aan het eco-schema veronderstellen we dat 20% resteert als inkomen, we gaan voorbij aan de variatie die hierin bestaat tussen ondernemers. Immers, de vergoeding moet zijn gebaseerd op berekende kosten en opbrengstendervingen. Bij een deel van de boeren zal de eco-schematoeslag leiden tot overcompensatie, bij een deel zal er een inkomensneutrale deelname zijn, en een deel zou mogelijk ook zonder vergoeding hebben meegedaan. De 20% is afgeleid van de huidige bepalingen wat betreft mogelijke steun voor verbintenissen op het gebied van agro-milieu en klimaat, waarbij op grond van artikel 28.6 van Verordening 1305/2013 maximaal 20% van de premie voor agromilieu- en klimaatverbintenissen kan worden gebruikt als dekking van de transactiekosten. Deze transactiekosten bieden enige mogelijkheid voor een vergoeding die de berekende kosten en de gederfde inkomsten overstijgt.

Scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen

Dit scenario legt sterk de nadruk op innovatie en investeringen, dit zijn onderwerpen die met name via pijler 2 worden gefinancierd. Er vindt 30% overheveling plaats van budget naar pijler 2.

De invulling voor pijler 1 is verder gelijk aan het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten, zij het dat het beschikbare budget lager is. Ook in dit scenario hanteren we drie varianten voor deelname aan de eco-schematoeslagen, is de eco-schematoeslag per ha hoger bij een geringere deelname en veronderstellen we een bijdrage aan het inkomen van 20% van de eco-schematoeslagen.

Scenario Sterke nadruk op leefomgeving en klimaat

Dit scenario zet zowel sterk in op leefomgeving als op klimaat. Er wordt 30% van het budget voor pijler 1 overgeheveld naar pijler 2.

De invulling van pijler 1 is verder identiek aan het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten, wel is het budget kleiner. Ook in dit scenario hanteren we drie varianten voor deelname aan de eco-schematoeslagen, is de eco-schematoeslag per ha hoger bij een geringere deelname en veronderstellen we een bijdrage aan het inkomen van 20% van de eco-schematoeslagen.

Dit scenario is wat betreft de uitwerking van pijler 1 identiek aan het scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen, 30% van het budget voor de eerste pijler is bestemd voor inkomensvoetnoten, 40% voor eco-schematoeslagen (zie tabel 2.1). Dit scenario wordt daarom niet apart meegenomen, omdat de resultaten van de berekeningen hetzelfde zijn.

Scenario Motie Bisschop

In dit scenario wordt 60% van het budget voor pijler 1 bestemd voor inkomensvoetnoten, alle bedrijven ontvangen deze toeslag. De rest van het budget is voor eco-schema's, die zwaarder zijn dan de huidige vergroening.

De invulling voor pijler 1 is verder hetzelfde als het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten, met dit verschil dat het budget voor de eco-schema's lager is. Ook in dit scenario hanteren we drie varianten voor deelname aan de eco-schematoeslagen, is de eco-schematoeslag per ha hoger bij een geringere deelname en veronderstellen we een bijdrage aan het inkomen van 20% van de eco-schematoeslagen.

2.4 Berekeningswijze

Aannames over het landbouwinkomen, aantal ha en aantal bedrijven

Deze studie gebruikt data over het landbouwinkomen, het aantal ha landbouwareaal en het aantal landbouwbedrijven uit het Bedrijveninformatienetwerk van Wageningen Economic Research. Het meest recente jaar waarvoor definitieve inkomensdata beschikbaar zijn is 2017; cijfers voor 2018 zijn voorlopige cijfers. De veronderstelling is dat het aantal ha landbouwareaal en het aantal landbouwbedrijven in de jaren daarna gelijk is aan dat van 2017, met de trendmatige afname van het aantal landbouwbedrijven en het landbouwareaal wordt geen rekening gehouden. De inkomenseffecten worden dus berekend voor het aantal bedrijven in 2017.

Omdat de landbouwinkomens in de landbouw van jaar tot jaar fluctueren, wordt voor het landbouwinkomen het vijfjaarlijks gemiddelde van 2013-2017 genomen. Dit inkomen is zowel inclusief als exclusief bedrijfstoelagen van de eerste pijler van het GLB beschikbaar. De aanname is dat het gemiddelde inkomen exclusief bedrijfstoelagen 2013-2017 in de jaren daarna nominaal constant blijft. Er wordt geen rekening gehouden met inflatie.

Beschikbare envelop voor inkomens- en eco-schematoelagen

Het totale budget bedraagt 703,8 mln. euro per jaar voor toelagen, daar gaat 4% vanaf voor de specifieke toelagen (28 mln. euro). Het resterende budget van 676 mln. euro wordt volgens de in tabel 2.1 genoemde percentages verdeeld, wat leidt tot de in tabel 2.2 gegeven verdeling.

Tabel 2.2 Verdeling budget (in mln. euro) over de toelagen en de eerste en tweede pijler

Scenario	Budget inkomenstoelag	Budget eco-schematoelag	Budget eerste pijler naar tweede pijler	Budget-specifieke toelagen
Handhaven status quo	622	0	54	28
Groenblauwe diensten	236	338	101	28
Innovatie en investeringen	203	270	203	28
Leefomgeving en Klimaat	203	270	203	28
Motie Bisschop	405	203	68	28

Berekening toelagen per ha

Op basis van het beschikbare budget voor de inkomenstoelag respectievelijk de eco-schematoelag, is voor ieder scenario te berekenen wat de toelag per ha zal zijn in de verschillende scenario's (tabel 2.3). Het uitgangspunt daarbij is dat voor alle hectares waar in 2017 een toelag op werd uitgekeerd, ook in de scenario's een toelag wordt uitgekeerd. In tabel 2.3 is nog geen rekening gehouden met de verschillende deelnamepercentages voor de eco-schema's.

Tabel 2.3 Inkomenstoelag en eco-schematoelag in euro per ha voor de vijf scenario's a)

Scenario	Inkomenstoelag in euro per ha	Eco-schematoelag in euro per ha
Handhaven status quo	350	0
Groenblauwe diensten	133	190
Innovatie en investeringen	114	152
Leefomgeving en klimaat	114	152
Motie Bisschop	228	114

a) De bedragen per hectare zijn berekend op basis van de bedrijven die worden gerepresenteerd in het Bedrijveninformatienet. De bedragen per ha wijken daardoor iets af dan wanneer zou worden uitgegaan van het areaal cultuurgrond in de Landbouwtelling.

Doorrekening van de scenario's voor het jaar 2021

De volgende periode van het GLB loopt van 2021-2027. In al die jaren is de nationale envelop voor toelagen in de eerste pijler van het GLB in Nederland gelijk. In het onderzoek is de veronderstelling dat het aantal bedrijven en het aantal ha landbouwareaal na 2017 gelijk blijft. Daaruit volgt dat ook

de inkomenstoelage per ha en de eco-schematoelage per ha in de periode 2021-2027 in elk scenario hetzelfde blijft. In deze studie wordt per scenario enkel de hoogte van de toeslagen per ha en de omvang van het landbouwincome voor 2021 berekend. De toeslagen per ha en het landbouwincome in het basisscenario in 2021 worden vergeleken met de gemiddelde inkomens voor de periode 2013-2017.

Onderscheid naar twaalf bedrijfstypes

De effecten worden berekend voor 12 bedrijfstypes, waarbij de volgende typen zijn onderscheiden:

- akkerbouw - onderscheid naar
 - Zetmeelaardappelen (Veenkoloniën en Noordelijk zand)
 - Noordelijk kleigebied (kop van Groningen en Friesland + Oldambt)
 - Centraal kleigebied (IJsselmeerpolders en droogmakerijen Noord- en Zuid-Holland)
 - Zuidwestelijk kleigebied (Zeeland en westelijk Brabant)
 - Overige (met name zandgebieden in Oost- en Zuid-Nederland)
- Melkveehouderij - onderscheid naar
 - bedrijven met minder dan 2 GVE per ha (inclusief jongvee)
 - bedrijven met meer dan 2 GVE per ha (inclusief jongvee)
- vleeskalvesector
- overige graasdieren
- hokdieren
- tuinbouw
- gemengde bedrijven.

De bedrijven zijn geïnclassificeerd op basis van de Standaardopbrengst, dit is een maatstaf voor de economische omvang en maakt het mogelijk uiteenlopende agrarische bedrijven te vergelijken (Bijlage 1, tabel B1.1). Alle bedrijven in Nederland zijn hierin meegenomen, uitgezonderd de zeer kleine bedrijven met een Standaardopbrengst van minder dan 25.000 euro.

3 Scenario's - resultaten

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de gevolgen van de vijf scenario's in deze studie voor de inkomens uit bedrijf op de verschillende bedrijfstypen in Nederland in 2021. Paragraaf 3.2 schetst de uitgangssituatie: hoeveel toeslagen ontvangen bedrijven in de huidige periode van het GLB en welk inkomen uit bedrijf wordt behaald? Paragraaf 3.3 analyseert waarom en hoe de inkomens per bedrijf in de scenario's verschillen.

3.2 Inkomen uit bedrijf in de uitgangssituatie

Om de gevolgen van de verschillende scenario's voor het inkomen uit bedrijf te kunnen bepalen, is een referentie nodig waartegen de veranderingen afgezet kunnen worden. In tabel 3.1 is de uitgangssituatie beschreven. De tabel geeft een aantal kengetallen voor de onderscheiden bedrijfstypen in de periode 2013-2017, zoals het aantal bedrijven en de omvang van de bedrijven in ha en in Standaardopbrengst. Ook geeft de tabel het inkomen uit bedrijf, de gemiddelde ontvangsten aan toeslagen en het totale inkomen.

Tabel 3.1 Enkele kenmerken van de twaalf bedrijfstypen (gemiddelde 2013-2017) in de uitgangssituatie

	Aantal bedrijven, 2017	Hectares per bedrijf, 2017	Omvang in Standaardopbrengst (x 1.000 euro) a)	Inkomen uit bedrijf inclusief GLB-toeslag (x 1.000 euro), gem. 2013-2017	Inkomen uit bedrijf (incl. GLB-toeslag) per oase (x 1.000 euro), gem. 2013-2017 b)	Gemiddelde ontvangsten toeslagen Eerste Pijler GLB per bedrijf (x 1.000 euro), 2017	Toeslagen Eerste Pijler GLB als % inkomen uit bedrijf	Inkomsten buiten bedrijf (x 1.000 euro)	Totaal inkomen (x 1.000 euro) 2013-2017
Akkerbouw	7.372	61	239	53	48	24	46	22	75
w.v. Noordelijk kleigebied	1.248	83	325	85	66	32	38	16	101
w.v. Centraal kleigebied	1.479	52	268	64	53	18	28	23	87
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	2.293	53	202	38	34	21	54	10	49
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	982	95	339	75	73	45	59	37	112
w.v. Overige akkerbouw	1.370	36	118	20	24	15	72	33	54
Melkvee	16.241	56	435	58	37	23	40	13	70
w.v. minder dan 2 GVE per ha	3.947	59	347	50	35	22	44	16	66
w.v. meer dan 2 GVE per ha	12.294	55	463	60	38	23	39	12	72
Overige bedrijfstypen									
Vleeskalveren	1.185	17	686	42	32	21	51	12	54
Overige graasdieren	5.258	26	115	-1	-1	9	n.b. c)	28	27
Hokdieren	4.047	9	977	69	54	4	5	20	89
Tuinbouw	8.155	18	1.031	164	104	4	3	7	171
Gemengd	3.110	46	422	41	34	16	40	13	54
Totaal alle bedrijven	45.370	40	527	70	51	16	23	15	85

Bron: Bedrijveninformatienet.

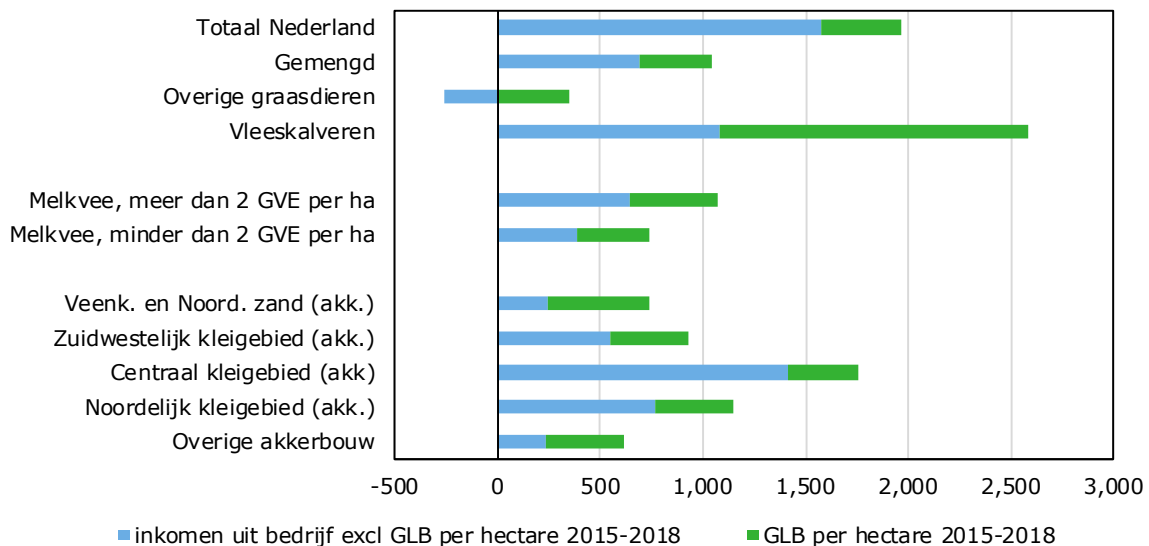
a) De Standaardopbrengst is een maatstaf voor de economische omvang en maakt het mogelijk uiteenlopende agrarische bedrijven te vergelijken; b) Deze studie is gericht op het inkomen uit bedrijf. Bij meerdere ondernemers/arbeidskrachten per bedrijf zal het inkomen uit bedrijf verschillen van het inkomen per arbeidskracht. Gemiddeld werkt er ruim één onbetaalde arbeidskracht voltijds op akkerbouwbedrijven, zetmeelaardappelbedrijven en overige graasdierbedrijven. Op die bedrijven ligt het inkomen uit bedrijf dicht bij het inkomen per arbeidskracht. Op melkveebedrijven, vleeskalverbedrijven en tuinbouwbedrijven werken gemiddeld 1,5 onbetaalde arbeidskrachten. Daar is het inkomen per arbeidskracht dus lager dan het inkomen uit bedrijf per bedrijf. De bezetting van onbetaalde arbeidskrachten op hokdierbedrijven en gemengde bedrijven ligt rond 1,3; c) Door het geringe negatieve inkomen heeft het GLB een grote relatieve invloed.

Uit de tabel volgt dat in de periode 2013-2017 het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf een omvang had van 40 ha, waarmee een inkomen uit bedrijf werd behaald van 70.000 euro per bedrijf; per onbetaalde arbeidsjaareenheid (oaje) lag het op 51.000 euro, omdat op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf gemiddeld 1,37 onbetaalde (gezins)arbeidsjaareenheid aanwezig is. Van het inkomen van 70.000 euro per bedrijf was 16.000 euro toe te schrijven aan toeslagen uit het GLB, dat is 23%. De inkomsten van buiten bedrijf bedroegen 15.000 euro per bedrijf, zodat het totale inkomen 85.000 euro is per bedrijf. De tabel laat ook zien dat de verschillen in inkomen en ontvangen GLB-toeslagen binnen en tussen sectoren groot zijn.

Rol GLB-toeslagen in het inkomen

Uit tabel 3.1 komt naar voren dat voor alle bedrijfstypen, de hokdier- en tuinbouwbedrijven uitgezonderd, het aandeel van de GLB-toeslagen in het inkomen uit bedrijf meer is dan 25%. De toeslagen spelen daarmee een belangrijke rol in de hoogte van de inkomens. Overigens geldt dit - zoals tabel 3.1 laat zien - ook voor de inkomsten van buiten bedrijf (uit arbeid en uit uitkeringen en vermogen; inkomsten uit verbrede landbouw zitten hier niet bij maar in het inkomen uit bedrijf).

Het belang van de GLB-toeslagen wordt ook duidelijk in figuur 3.1, die voor de periode 2015-2018 laat zien hoeveel toeslag per ha gemiddeld werd gegeven en wat het inkomen uit bedrijf is exclusief de toeslag per ha. Voor sommige bedrijfstypen, zoals de bedrijven in de Veenkoloniën en de vleeskalverbedrijven, is in deze periode de GLB-toeslag per ha hoger dan het inkomen uit bedrijf (exclusief de GLB-toeslag) per ha. Dit komt door de gemiddeld veel hogere GLB-toeslagen per ha, die in deze periode nog niet volledig zijn geconvergeerd naar de uniforme hectaretoeslag.

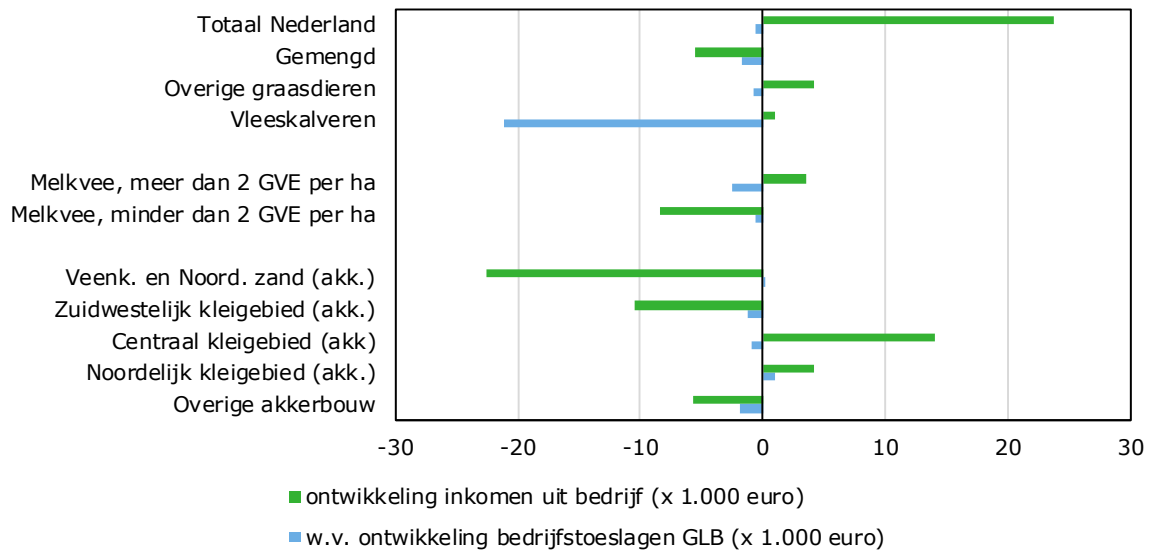

Figuur 3.1 *Inkomen uit bedrijf exclusief GLB-toeslag en GLB-toeslag, in euro per ha, gemiddelde 2015-2018*

De GLB-toeslag is vooral ook een constante en zekere bron van inkomsten, in vergelijking met de veelal zeer variërende inkomsten uit landbouwproductie. Dit wordt duidelijk in figuur 3.2. De figuur laat voor de periode 2010-2014 in vergelijking met de periode 2015-2018 de verandering zien in het inkomen, en welk deel is toe te schrijven aan een verandering in de toeslag.

Zo is in het Noordelijk Kleigebied het gemiddelde inkomen (inclusief GLB-toeslagen) in de periode 2015-2018 circa 4.000 euro hoger dan in de periode 2010-2014. Circa 1.000 euro van het gemiddeld hogere inkomen is toe te schrijven aan een hogere GLB-toeslag. Het gemiddelde inkomen (inclusief GLB-toeslagen) van vleeskalverbedrijven lag in de periode 2015-2018 circa 1.000 euro hoger dan in de periode 2010-2014, terwijl deze bedrijven wel een teruggang hadden in GLB-toeslagen van circa 21.000 euro. Deze fors lagere GLB-toeslag heeft dus niet geleid tot een lager inkomen.

Figuur 3.2 laat zo zien dat het aandeel van de GLB-toeslag in de verandering van het inkomen uit bedrijf niet altijd negatief is en voor de meeste bedrijven een beperkte rol speelt, de vleeskalverbedrijven uitgezonderd. De variatie in de inkomsten uit landbouwproductie drukt zwaarder op de inkomensontwikkeling.

Figuur 3.2 Ontwikkeling inkomen uit bedrijf (inclusief GLB toeslagen) tussen gemiddeld 2010-2014 en 2015-2018, met uitsplitsing naar de ontwikkeling door toeslagen GLB

3.3 Inkomenseffecten in de scenario's

Op basis van de in hoofdstuk 2 geschetste uitgangspunten, is te berekenen wat de teruggang is in inkomen in de verschillende scenario's. De scenario's Sterke nadruk op innovatie en investeringen en Sterke nadruk op leefomgeving en klimaat zijn voor deze berekening niet onderscheiden, omdat zoals aangegeven in paragraaf 2.2 de effecten van de veranderingen in de eerste pijler hetzelfde zijn. In deze scenario's wordt een zelfde percentage budget overgeheveld naar de tweede pijler; ook de verdeling van het beschikbare budget voor de eerste pijler over inkomens- en eco-schematoeslagen is gelijk. In de presentatie van de resultaten zijn deze scenario's dan ook samengenomen.

Nadruk ligt op de onderlinge vergelijking van de scenario's

Bedacht moet worden dat het in de presentatie van de resultaten vooral gaat om de *onderlinge* vergelijking van de verschillende scenario's. De effecten van de scenario's Sterke nadruk groenblauwe diensten, Sterke nadruk op innovatie en investeringen/Leefomgeving en klimaat en het scenario Motie Bisschop worden vergeleken met het basisscenario Handhaven status quo. Dit doen we omdat de vergelijking tussen de scenario's en de referentieperiode 2013-2017 om verschillende redenen vertekend is en in de scenario's de inkomens sowieso al dalen ten opzichte van de referentieperiode.

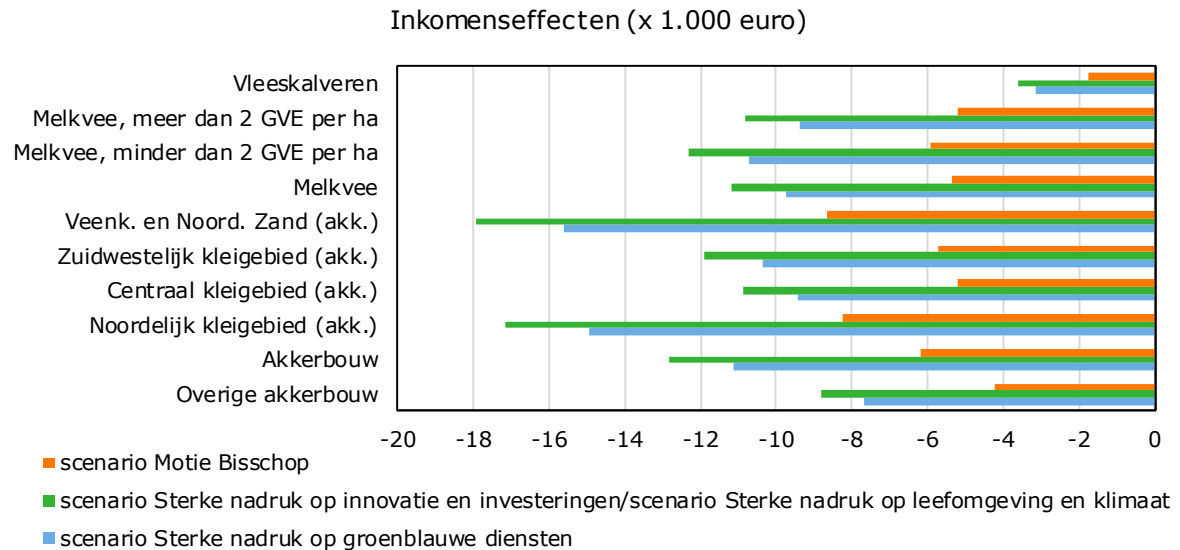
Ten eerste is in de referentieperiode 2013-2017 de directe toeslag per hectare nog hoger, omdat de convergentie van de toeslagen nog niet volledig heeft plaatsgevonden. In deze periode ligt de toeslag per ha voor de totale land- en tuinbouw op gemiddeld 420 euro.¹ Ten tweede is er in de scenario's gerekend met een daling van het budget voor de toeslagen in de eerste pijler met 3,8%, zoals hiervoor beschreven; dit werkt direct door in de inkomens. Ten derde wordt in de scenario's 4% van het budget voor de toeslagen in de eerste pijler gereserveerd voor specifieke toeslagen. Deze specifieke toeslagen komen een deel van de bedrijven weer ten goede (evenals in de huidige

¹ Berekend op basis van de bedrijven die zijn vertegenwoordigd in het Bedrijveninformatienet. Dit bedrag kan afwijken van de door RVO gepubliceerde waarde van de toeslagrechten.

implementatieperiode van het GLB), maar dit inkomenseffect is in deze studie niet gekwantificeerd. Ten slotte wordt in het scenario Handhaven status quo 8% overgeheveld van het eerste pijler budget naar de tweede pijler, deze overheveling vond in de periode 2013-2017 nog niet plaats. Het leidt er toe dat in het scenario Handhaven status quo wordt gerekend met een toeslag van 350 euro per ha (zie tabel 2.2).

Hoe minder budget voor inkomstenstoelagen, hoe groter het inkomenseffect

Figuur 3.3 geeft de resultaten voor de verschillende scenario's, op basis van de variant dat alle bedrijven die de afgelopen jaren grond hadden en een toeslag kregen, mee doen aan de eco-schematoelagen. Het gaat om de inkomenseffecten ten opzichte van het basisscenario Handhaven status-quo.

Figuur 3.3 Inkomenseffecten (in 1.000 euro) ten opzichte van het basisscenario Handhaven status-quo bij 100% deelname aan eco-schema

Uit de berekeningen blijkt dat de relatieve teruggang in inkomen groter is in de scenario's waar een groter aandeel van het eerste pijler budget wordt bestemd voor eco-schematoelagen en/of wordt overgeheveld naar de tweede pijler. Dit volgt uit het feit dat van de eco-schematoelagen slechts 20% wordt toegerekend als inkomen en het mogelijke inkomenseffect van maatregelen in de tweede pijler niet in dit onderzoek is gekwantificeerd. Tussen de scenario's zijn de inkomenseffecten groter voor de bedrijven die groter zijn in ha gemeten.

Ten opzichte van de referentieperiode 2013-2017 zakt in het basisscenario Handhaven Status quo het inkomen voor het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf ten opzichte van de situatie in 2013-2017 van gemiddeld 85.000 euro naar gemiddeld 83.000 euro (zie Bijlage 2, tabel B2.1). Het zijn vooral de bedrijven in de Veenkoloniën en de vleeskalverbedrijven die worden geconfronteerd met een sterke val in inkomen in het basisscenario ten opzichte van de referentieperiode. Dit komt doordat de gemiddelde bedrijfstoelag op deze bedrijfstypes in de referentieperiode veel hoger is (respectievelijk ruim 500 euro per ha en ruim 2.000 euro per ha).

Spreiding van de inkomenseffecten

De inkomenseffecten zijn voor de verschillende scenario's nog nader uitgesplitst naar de hoogte van het effect, waarbij onderscheid is gemaakt naar een negatief effect van tussen de 0 en 5.000 euro, tussen de 5 en 10.000 euro, tussen de 10 en 20.000 euro en meer dan 20.000 euro. De verschillen in de spreiding van de effecten tussen de scenario's Sterke nadruk op groenblauwe diensten en Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving zijn beperkt. In het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten is de groep bedrijven die er maximaal 10.000 euro op achteruitgaat groter dan in het scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving, 73% tegen 66% (Bijlage 2,

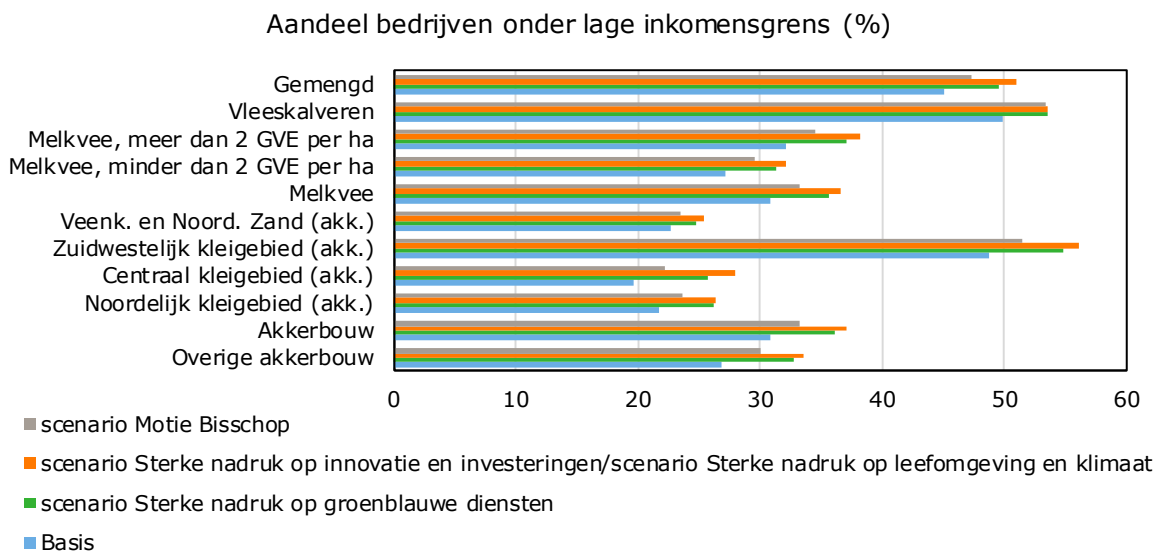
tabellen B2.2 en B2.3). Het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten pakt dus gunstiger uit wat betreft de achteruitgang in inkomen.

De inkomenseffecten in het scenario Motie Bisschop zijn voor de inkomens van de bedrijven het meest gunstig in vergelijking met de andere scenario's, voor ruim 90% van de bedrijven is de berekende achteruitgang in inkomen 10.000 euro of minder (Bijlage 2, tabel B2.4). In dit scenario wordt het kleinste deel van het budget besteed aan andere (maatschappelijke) doelen, waardoor de inkomenseffecten relatief minder groot zijn. Van de bedrijven ondervindt 8% een teruggang in inkomen van 10.000 euro of meer.

Dertig procent of meer van de bedrijven onder de lage inkomensgrens

De inkomens in de agrarische sector variëren niet alleen per jaar, maar ook tussen sectoren en tussen bedrijven. Rekening houdend met deze spreiding laat figuur 3.4 het percentage bedrijven zien met een totaal inkomen onder de zogenaamde lage inkomensgrens. Voor 2017 komt deze grens ongeveer overeen met 25.200 euro per jaar. Deze grens is gebaseerd op de IOAZ-uitkering.² Voor het bepalen van de hoogte van het inkomen van de huishoudens wordt het totaal inkomen gebruikt. Dit bevat zowel het inkomen uit bedrijf als de inkomsten van buiten het bedrijf. Het vermogen van een huishouden wordt buiten beschouwing gelaten.

Sinds 2001 moet jaarlijks minimaal 20% van de huishoudens in de land- en tuinbouw rondkomen van een inkomen onder de lage-inkomensgrens, voor 2017 overeenkomend met ongeveer 25.200 euro. In 2017 kwam het percentage uit op 29%. In de verschillende scenario's stijgt het aandeel bedrijven onder de lage inkomensgrens, waarbij het patroon voor de verschillende bedrijfstypen hetzelfde is maar het niveau verschilt. In het basisscenario is het aandeel voor de totale land- en tuinbouw 34%, het is het hoogste in het scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving (Bijlage 2, tabel B2.5).

Figuur 3.4 Aandeel bedrijven onder de lage inkomensgrens

Ten opzichte van het basisscenario Handhaven status quo, stijgt in de scenario's Sterke nadruk op groenblauwe diensten en Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving en klimaat in de grondgebonden sectoren en voor de vleeskalverbedrijven het aandeel bedrijven onder de armoedegrens met circa 5 procentpunten, in het scenario Motie Bisschop is de stijging beperkt tot circa 2%. Voor de bedrijfstypen hokdieren en tuinbouw zijn de verschillen tussen de drie scenario's ten opzichte van het scenario Handhaven status quo wat beperkter, deze bedrijfstypen zijn minder

² <https://www.regelingbbz.nl/ioaz>

afhankelijk zijn van de GLB-toeslagen. Deze bedrijfstypen zijn dan ook niet in de figuren opgenomen, in bijlagen 2, tabel B2.5 staan voor deze bedrijven de uitkomsten vermeld.

Variëren met het deelnamepercentage heeft weinig invloed op inkomen

In de scenario's Sterke nadruk op groenblauwe diensten, Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving en klimaat en Motie Bisschop zijn aanvullend berekeningen gemaakt met verschillende deelnamepercentages aan de eco-schema's. In de eerste variant doet 90% van alle bedrijven mee aan een eco-schema. In de tweede variant veronderstellen we dat 70% van de bedrijven meedoet aan een eco-schema. Deze deelnamepercentages gelden voor alle onderscheiden deelsectoren. Er is geen selectie van bedrijven die afvallen, het is een willekeurige groep. Bij een lagere deelnamegraad zijn de eco-schematoeslagen per ha hoger.

Naarmate er minder bedrijven deelnemen aan het eco-schema, stijgt het aandeel bedrijven dat met een groter negatief effect op het inkomen wordt geconfronteerd. Dit is echter niet bij alle onderscheiden regio's en/of typen even zichtbaar. Het effect is ook niet heel groot, het aantal bedrijven met de grootste inkomensachteruitgang neemt met ongeveer 1 tot 2 procentpunten toe. Tegelijkertijd ontvangen de resterende bedrijven meer eco-schematoeslagen en neemt het aandeel bedrijven met de geringste effecten ook toe (tabellen B3.1 tot en met B3.3 in Bijlage 3). Ook nu is het effect beperkt tot 1 à 2 procentpunten. De geringe effecten zijn vooral het gevolg van de in deze studie veronderstelde bescheiden bijdrage die de eco-schema's hebben in de totale inkomensvorming.

In het scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten heeft circa 73% van de bedrijven een achteruitgang in het inkomen van maximaal 10.000 euro, dit geldt zowel voor de variant waarin 90% van de bedrijven meedoet, als in de variant waarin 70% van de bedrijven meedoet. In het scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving en klimaat is het aandeel bedrijven dat een teruggang heeft in inkomen van maximaal 10.000 euro kleiner, namelijk circa 66%, in beide deelnamevarianten. Anders gezegd, in dat laatste scenario zijn er meer bedrijven die een grotere inkomensteruggang hebben dan 10.000 euro. Het volgt uit het lagere budget dat beschikbaar is voor eco-schema's en de grotere overheveling van budget naar de tweede pijler. Met name bij de grondgebonden bedrijfstypen neemt het aandeel bedrijven toe dat te maken krijgt met een negatief inkomenseffect van meer dan 10.000 euro. In het scenario Motie Bisschop is het percentage bedrijven met een terugval in inkomen van minder dan 10.000 euro het hoogst, rond de 90. Anders gezegd, in dit scenario zijn de (negatieve) effecten voor het inkomen bij verschillende deelnamepercentages aan de eco-schema's het kleinst.

4 Veerkracht van bedrijven

4.1 Inleiding

De resultaten in hoofdstuk 3 over de gevolgen voor het gezinskomen van verschillende scenario's geven een kwantitatieve, maar statische uitkomst. Er wordt voorbijgegaan aan de mogelijkheden die bedrijven en/of ketens hebben om te anticiperen of in te spelen op veranderende omstandigheden. Dit vermogen wordt aangeduid met de term veerkracht. Daarbij is onderscheid mogelijk in de korte, middellange en langere termijn. Op de korte termijn valt veerkracht vooral samen met robuustheid, met de mogelijkheid om klappen op te vangen. Op de middellange en lange termijn gaat het vooral om de vraag in hoeverre bedrijven zich (kunnen) aanpassen aan veranderende omstandigheden (zie ook Meuwissen et al., 2019).

In de periode 2015-2019 zijn de bedrijfstoelagen uit de eerste pijler van het GLB geconvergeerd naar een uniforme premie per ha. Dit betekent dat in deze periode al grote verschuivingen hebben plaatsgevonden in de verdeling van de toeslagen. Met name bedrijven die in het verleden een hogere dan gemiddelde toeslag per ha ontvingen (zoals vleeskalverbedrijven en zetmeelbedrijven), hebben te maken gekregen met een forse teruggang in de toeslagen.

In dit deel van het rapport proberen we op hoofdlijnen in kaart te brengen hoe bedrijven en ketens omgegaan zijn met deze verandering. Om zicht te krijgen op mogelijke ontwikkelingen nemen we allereerst in paragraaf 4.2 de structuurgegevens in beschouwing: zijn er trendbreuken te zien in de ontwikkeling van het aantal bedrijven of in de bedrijfsomvang? In paragraaf 4.3 gaan we in op de inkomensontwikkelingen in de land- en tuinbouw, waarbij we ook het inkomen uit verbreding en van buiten bedrijf betrekken. In paragraaf 4.4 gaan we meer in detail in op de ontwikkelingen in de drie sectoren die het meest geraakt zijn door de convergentie van de toeslagen in 2014, de zetmeelaardappelbedrijven, de intensieve melkveebedrijven en de vleeskalverbedrijven.

We sluiten het hoofdstuk af met een beschouwing hoe maatregelen uit de tweede pijler van het GLB kunnen helpen in het vergroten van de veerkracht van bedrijven.

4.2 Structuurveranderingen

Aantal bedrijven

Al sinds jaar en dag daalt het aantal agrarische bedrijven in Nederland, gemiddeld met 2 tot 3% per jaar. Het areaal grond daalt veel minder hard, gemiddeld met 0,3% per jaar. De grondgebonden bedrijven zijn dan ook veel groter geworden. In de niet-grondgebonden sectoren - glastuinbouw, intensieve veehouderij - is de afname van het aantal bedrijven en de schaalvergroting nog veel harder gegaan. Tabel 4.1 geeft de cijfers over de ontwikkeling van het aantal bedrijven voor de laatste jaren weer.

Tabel 4.1 Ontwikkeling van het aantal bedrijven, 2000-2018

Regio	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Akkerbouw							
w.v. Noordelijk kleigebied	1.249	1.092	985	922	862	857	662
w.v. Centraal kleigebied	2.554	2.356	1.994	1.841	1.635	1.584	1.560
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	3.973	3.401	3.064	3.044	2.774	2.732	2.726
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	2.213	1.814	1.591	1.592	1.443	1.417	1.632
w.v Overige akkerbouw	4.810	4.397	4.328	4.994	4.107	4.095	4.262
Melkveebedrijven							
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	6.078	6.750	4.421	3.569	2.845	3.337	3.761
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	17.202	12.963	13.098	13.130	13.658	12.994	11.704
Overige bedrijfstypen							
Vleeskalveren	1.614	1.483	1.432	1.239	1.264	1.196	1.274
Overige graasdieren	20.208	19.191	19.073	15.703	10.143	10.030	10.151
Hokdieren	10.444	7.760	6.479	5.107	4.837	4.650	4.631
Tuinbouw	19.293	15.330	12.023	9.694	9.001	8.690	8.333
Gemengd	7.751	5.213	3.836	3.078	3.112	3.258	3.210

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking Wageningen Economic Research.

Voor alle bedrijfstypen in de tabel geldt dat de ontwikkeling van het aantal bedrijven is vertekend door de gewijzigde registratie van de land- en tuinbouwbedrijven³ in 2016. Dit heeft geleid tot het wegvallen van een groot aantal (vooral kleine) graasdier- en akkerbouwbedrijven.

Uit de tabel blijkt dat het aantal akkerbouwbedrijven in het Noordelijk kleigebied in 2018 fors is afgenomen, dit is het gevolg van een gemeentelijke herindeling. Om dezelfde reden is het aantal akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën en Noordelijke zandgebieden toegenomen. De groei in het aantal overige akkerbouwbedrijven is toe te schrijven aan het feit dat dit een 'restcategorie' is, waar veelal afbouwende bedrijven in vallen.

Het totaal aantal melkveebedrijven is tussen 2015 en 2018 sterker gedaald dan in voorliggende jaren. Daarin speelt mee dat voor 2010 melkveebedrijven akkerbouwbedrijven hebben overgenomen, alsook dat bedrijven hebben gewacht tot de melkquotering zou worden opgeheven. Tussen 2017 en 2018 is het aantal bedrijven fors gedaald, in hoofdzaak als gevolg van de maatregelen om de fosfaatproductie in de melkveehouderij omlaag te brengen.

De toename van het aantal vleeskalverbedrijven in de afgelopen jaren kan het gevolg zijn van instroom vanuit de melkveehouderij. Het gaat dan om melkveehouders die gestopt zijn met de melkveetak en gestart zijn met het houden van vleeskalveren, waardoor hun bedrijfsclassificatie wijzigt.

Op basis van de structuurgegevens komen geen duidelijke trendbreuken naar voren. De ontwikkelingen volgen de lange termijn trends en afwijkingen zijn goed verklaarbaar op basis van ontwikkelingen in het beleid.

Bedrijfs grootte

Uit de tabellen 4.2 en 4.3 blijkt dat de bedrijfsomvang - gemeten in ha en in Standaardopbrengst - gestaag toeneemt. Evenals de afname van het aantal bedrijven, is dit een lange termijn trend.

In hectares gemeten is de jaarlijkse groei van de bedrijfsomvang in de periode 2000-2010 harder gegaan dan in de periode 2010-2018, tuinbouwbedrijven uitgezonderd. In de periode 2010-2018 treedt er een zekere vertraging op in de groei van de bedrijfsomvang uitgedrukt in hectares. Gemeten

³ De belangrijkste wijziging is dat bedrijven die niet in het Handelsregister (Kamer van Koophandel) zijn opgenomen met een agrarische landbouwactiviteit, niet meer in de landbouwtelling zijn opgenomen. Tot 2015 hoefden onder meer landbouwers zich niet in te schrijven in het Handelsregister. Deze inschrijving is echter sinds 2015 als voorwaarde gesteld om in aanmerking te komen voor steun in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Het zijn in het algemeen bedrijven met een zeer kleine economische omvang die uit de registratie zijn weggelaten.

in Standaardopbrengst is dit niet te duiden, omdat de Standaardopbrengst ongeveer iedere 4 jaar wordt herberekend.

Tabel 4.2 Bedrijfsomvang in ha, periode 2000-2018

Bedrijfstype	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Akkerbouw							
w.v. Noordelijk kleigebied	57	64	69	73	75	76	78
w.v. Centraal kleigebied	38	41	47	46	50	51	50
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	35	40	43	45	48	48	48
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	40	47	53	53	56	59	61
w.v. Overige akkerbouw	18	19	19	19	21	20	21
Melkvee							
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	39	45	51	55	54	54	55
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	34	40	45	50	52	52	53
Overige bedrijfstypen							
Vleeskalveren	8	16	15	15	16	16	16
Overige graasdieren	12	13	12	13	16	16	15
Hokdieren	9	11	12	13	13	13	13
Tuinbouw	6	7	9	12	13	13	14
Gemengd	28	33	38	41	43	44	45

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking Wageningen Economic Research.

Tabel 4.3 Bedrijfsomvang in Standaardopbrengst, 2000-2018

Bedrijfstype	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Akkerbouw							
w.v. Noordelijk kleigebied	153	168	205	253	315	328	365
w.v. Centraal kleigebied	129	138	175	204	256	262	263
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	92	101	125	143	183	190	187
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	78	84	105	121	178	191	193
w.v. Overige akkerbouw	32	32	38	41	59	59	62
Melkvee							
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	155	180	213	268	307	313	328
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	191	223	274	371	448	442	450
Overige bedrijfstypen							
Vleeskalveren	365	412	503	531	631	671	674
Overige graasdieren	30	31	31	39	67	70	73
Hokdieren	328	391	564	844	990	1.014	1.022
Tuinbouw	384	503	649	780	877	910	957
Gemengd	191	214	273	328	399	412	406

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking Wageningen Economic Research.

Wanneer de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte voor de periode 2010-2018 wordt verdeeld in de periode 2010-2014 en de periode 2015-2018 (de periode waarin de convergentie van de toeslagen plaatsvond), dan is de schaalvergroting in ha gemeten in de periode 2015-2018 versneld, met uitzondering van de hokdierbedrijven en de melkveebedrijven met minder dan 2 GVE per ha (tabel 4.4). Hier speelt wel het effect doorheen van de gewijzigde registratie, waardoor een groot aantal kleine bedrijven niet meer in de Landbouwtelling is opgenomen met als gevolg een toename van de gemiddelde bedrijfsomvang.

Tabel 4.4 Jaarlijkse verandering (%) aantal bedrijven en bedrijfsomvang in ha, voor de verschillende bedrijfstypes

	Aantal bedrijven		Ha	
	2010-2014	2015-2018	2010-2014	2015-2018
Akkerbouw				
w.v. Noordelijk kleigebied	-1,5	-4,8	1,5	2,4
w.v. Centraal kleigebied	-1,4	-3,0	-0,1	2,8
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	0,2	-1,5	0,9	2,3
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	-1,2	0,3	0,5	4,8
w.v. Overige akkerbouw	1,2	-0,2	0,3	4,0
Melkvee				
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	-3,5	-2,0	1,3	0,2
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	-0,2	-1,4	1,6	2,0
Overige bedrijfstypen				
Vleeskalveren	-2,5	-1,5	1,2	1,7
Overige graasdieren	-2,7	-7,6	0,8	5,5
Hokdieren	-5,4	-4,1	1,9	0,3
Tuinbouw	-4,4	-4,5	4,2	5,3
Gemengd	-5,0	-2,2	1,8	2,6

Bron: CBS-landbouwteiling, bewerking Wageningen Economic Research.

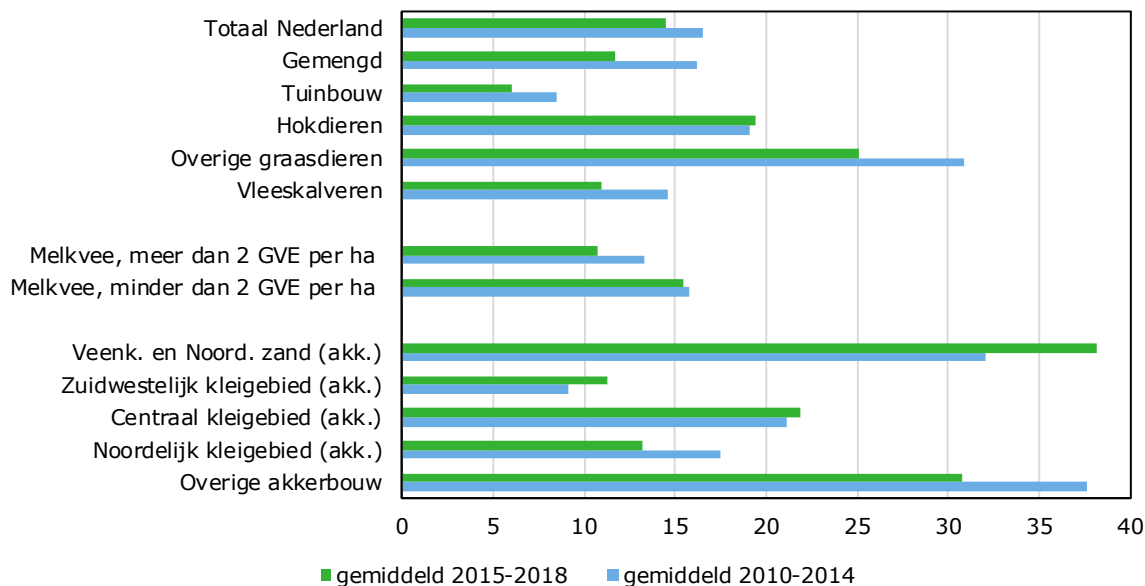
4.3 Inkomensontwikkelingen

De inkomensontwikkeling voor de periode 2010-2018 is weergegeven in figuren B4.1 tot en met B4.3 (Bijlage 4). De inkomens voor alle groepen bedrijven vertonen behoorlijke schommelingen. Opvallend is dat de inkomens van de zetmeelbedrijven en vleeskalverbedrijven - bedrijven waar de toeslagen fors zijn afgenomen - relatief stabiel zijn in de periode 2014-2017 respectievelijk 2014-2018. In 2018 is het inkomen van akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën fors gedaald als gevolg van lagere fysieke opbrengsten van zetmeelaardappelen en suikerbieten vanwege de extreem droge zomer, wat niet werd gecompenseerd door hogere prijzen.

De hoogte van het inkomen wordt bepaald door diverse factoren, zoals prijsontwikkelingen op de markt en karakteristieken van het bedrijf. Tussen vergelijkbare bedrijven kunnen er om uiteenlopende redenen grote verschillen zijn in inkomensontwikkeling, bijvoorbeeld vanwege lokale droogte of verschillen in contracten met afnemers. Ook vakmanschap en ondernemerschap zijn factoren van belang. Als gevolg van deze verschillende factoren is er altijd een zekere mate van spreiding van het inkomen rondom het gemiddelde. Achter de gepresenteerde gemiddelden kunnen dan ook grote verschillen schuil gaan.

Inkomen uit multifunctionele landbouw en van buiten bedrijf

Lagere inkomens uit bedrijf en afnemende subsidies kunnen ondernemers aanzetten tot bedrijfsverbreding (het vergroten van overige opbrengsten *uit* bedrijf) en tot het realiseren van inkomen van *buiten* bedrijf. In de periode 2010-2014 en 2015-2018 varieert het gemiddelde inkomen van buiten bedrijf (figuur 4.1). Het is het hoogste op bedrijven in de Veenkoloniën, het laagst op tuinbouwbedrijven. In de periode 2015-2018 is het inkomen van buiten bedrijf met name toegenomen bij de akkerbouwbedrijven in het Zuidwestelijk kleigebied en de Veenkoloniën. Bij de andere bedrijfstypen is het gedaald.

Figuur 4.1 *Inkomen van buiten bedrijf (x 1.000 euro), gemiddelde 2010-2014 en 2015-2018*
 Bron: *Bedrijveninformatienet*.

Wat betreft de inkomsten uit bedrijf uit multifunctionele landbouw of verbreding, schat een onderzoek van Van der Meulen et al. (2019) dat de omzet in Nederland in 2018 bijna 890 miljoen euro bedraagt, dat is een toename van ruim 400 miljoen euro ten opzichte van 2013. In 2007, toen de eerste meting plaatsvond, bedroeg de omzet een kleine 300 miljoen euro. Uit het onderzoek komt naar voren dat ongeveer 25% van de agrariërs ook andere activiteiten oppakt zoals zorglandbouw, kinderopvang, boerderijeducatie, boerderijverkoop, natuurbeheer en/of recreatie. Hierdoor krijgt het bedrijf een multifunctioneel karakter. De omzetgroei heeft zich in alle multifunctionele activiteiten voorgedaan met uitzondering van boerderijeducatie (Van der Meulen et al., 2019).

Bij welke bedrijven de omzetgroei plaatsvindt is helaas niet bekend. Ook is niet duidelijk hoeveel de omzet bijdraagt aan het inkomen. Er is geen goed inzicht in de kosten die samenhangen met de verbrede landbouwactiviteiten. De groei duidt er wel op dat agrarisch ondernemers kennelijk de wens hebben of de noodzaak zien op zoek te gaan naar andere inkomensbronnen op het agrarische bedrijf. Nader onderzoek is nodig om over voorgaande vragen betere uitspraken te kunnen doen.

4.4 Ontwikkelingen in drie deelsectoren

De hervorming van 2014 leidde door de inzet op convergentie van de hectaretoeslagen tot de grootste veranderingen in toeslagen voor de zetmeelaardappelbedrijven, voor intensievere melkveebedrijven en voor vleeskalverenbedrijven (zie Terluin et al., 2014 en Van der Meulen et al., 2017).

In deze paragraaf gaan we daarom extra in op de ontwikkelingen in deze drie sectoren wat betreft structuur en inkomen.

Zetmeelaardappelbedrijven

In de zetmeelaardappelteelt vindt doorgaand schaalvergroting plaats. De cijfers over de bedrijfsomvang in ha onderschatten de schaalvergroting, in de praktijk huren jongere ondernemers grond van oudere, afbouwende ondernemers. Om het inkomen op peil te houden, vinden ook kleine bouwplanverschuivingen plaats: men probeert het gemiddelde saldo van de gewassen te verhogen door zetmeelaardappelen langer te bewaren, graan door (vezel)hennep te vervangen, uien te telen of in een enkel geval aardappelen voor de vlokkenbereiding te telen. De stabiele inkomenssituatie is echter met name te danken aan een hogere prijs voor zetmeelaardappelen. Dit is toe te schrijven aan AVEBE. Het bedrijf is succesvol geweest in het aanpassen van de bedrijfsstrategie en kan de producten tegen goede prijzen vermarkten (zie kader).

AVEBE - een korte geschiedenis

In 1919 besloten 22 coöperaties van zetmeelaardappelteilers het Coöperatief Aardappelmeel Verkoop Bureau AVB (later hernoemd tot AVEBE) op te richten om hun producten te vermarkten. AVB kreeg als beperking mee dat het geen consumentenverpakkingen en derivaten mochten verkopen. Het ging dus alleen om zetmeelverkoop aan grootverbruikers in textiel en papier (Strijker, 2019). Strijker acht het waarschijnlijk dat deze beperking ervoor gezorgd heeft dat AVEBE 'heel lang weinig innovatief en weinig marktgericht geweest is. Het is eigenlijk pas 30 jaar geleden dat het bedrijf offensiever en innovatiever is gaan opereren.' De aanleiding hiervoor vormden grote milieu-investeringen eind jaren zeventig, waardoor AVEBE toen bijna ten onder is gegaan. Dat gevaar werd gekeerd door een grote schuldsanering in 1987 op kosten van de leden en werknemers van AVEBE en overheden. AVEBE is zich sinds die tijd op twee mogelijke strategieën gaan richten: 1) meer waarde halen uit het eigen aardappelzetmeel, en 2) diversifiëren en internationaliseren. Deze laatste strategie leidde onder andere tot investeringen in China in aardappelzetmeel en in Thailand in tapioca. AVEBE was echter te klein om de strategie van internationalisering en verbreding tot een succes te maken en moest daar noodgedwongen mee stoppen (Strijker, 2019).

De andere mogelijke strategie was die van meer waarde halen uit het eigen zetmeel, met als inzet producten te maken met een eigen markt en prijs, 'om zo minder afhankelijk te zijn van de niet beïnvloedbare internationale prijs van bulkzetmeel' (Strijker, 2019). Die strategie is wel succesvol gebleken. Inmiddels wordt 60% van het zetmeel afgezet als derivaten, waarbij de markt voor zetmeel als onderdeel van menselijke voeding is gegroeid. De productprijzen in dit kwalitatief hogere segment zijn veel hoger dan in de traditionele bulkmarkten van natief zetmeel voor textiel, papier en de olie-industrie. Daarnaast is het gelukt om eiwit uit zetmeelaardappelen niet alleen nog als laagwaardig veevoer, maar ook als hoogwaardige bestanddelen van voedingsmiddelen zoals vegaproducten te vermarkten. Het laatstgenoemd segment is een snelgroeïende markt met goede prijzen (Strijker, 2019).

De vraag is hoe het inkomen van zetmeelaardappelteilers zich in de toekomst zal ontwikkelen. Daarvoor zijn in ieder geval de volgende drie aspecten van belang:

1. *De prijsvorming van zetmeelaardappelen*

De 'meerwaardestrategie' van AVEBE zal naar verwachting voorlopig succesvol blijven, omdat men marge kan maken uit derivaten en eiwitten voor de voedingsmiddelenindustrie. De vraag naar deze producten is groeiend en dat zal naar verwachting zo blijven gezien de trend naar 'natuurlijk' en 'gezond'. AVEBE is in staat gebleken, na de ontkoppeling van de teelt van zetmeelaardappelen en de productie van aardappelzetmeel van Europese steun (zoals de evenwichtspremie), een prestatieprijs neer te zetten die hoger is dan de nettoprijs voordien. Deze prijs vertoont bovendien een stijgende tendens.

2. *De kg-opbrengsten van zetmeelaardappelen*

Naast het prijsaspect is ook de productiviteit op de akker van belang. In 2018 en 2019 hebben de Veenkoloniale akkerbouwers last gehad van sterke opbrengstdervingen door droogte, waardoor hun saldo ondanks de goede prestatieprijs in beide jaren suboptimaal is. Bij klimaatverandering kan zich deze situatie gemakkelijk herhalen, met name op bedrijven zonder beregeningsmogelijkheden. Daarnaast blijft resistentie management tegen nematoden een belangrijk aandachtspunt. Als nematodenresistenties in zetmeelaardappelen doorbroken worden, komt een 1:2-rotatie ook in gevaar. Hetzelfde geldt als het (in de toekomst) moeilijker wordt om aardappelopslag te bestrijden (bijvoorbeeld door minder koude winters en het (mogelijk) wegvallen van glyfosaat).

3. *De bijdragen van andere gewassen in het bouwplan*

Dit aspect baart ook zorgen. Het aandeel suikerbiet in het Veenkoloniale bouwplan is vrij hoog (ruim 20%). Bij de huidige suiker(biet)prijzen is evenwel het saldo van dit gewas laag en dus de bijdrage aan het inkomen klein. Alternatieve gewassen zijn niet grootschalig inzetbaar, zodat de compensatiemogelijkheden beperkt zijn.

De conclusie is dat de perspectieven voor de prijsvorming van zetmeelaardappelen goed zijn, maar dat er wel bedreigingen zijn voor het inkomen van de zetmeelaardappelteilers wat betreft de kg-opbrengsten en de inkomensbijdrage uit andere gewassen in het bouwplan.

Vleeskalverbedrijven

In de kalverhouderij vindt een doorgaande sterke schaalvergroting plaats in aantal dieren per bedrijf. Binnen de vleeskalverhouderij wordt rosé en wit kalfsvlees geproduceerd. De meeste blankvleeskalveren worden in integratieverband gehouden, waarbij de integraties de kalveren stallen bij de kalverhouders tegen een contractvergoeding. De kalverhouders krijgen een vaste vergoeding voor de kosten van huisvesting, energie, afvoer van gier, water, administratie etc. De integratie is contractgever en eigenaar van het kalf en levert ook het voer. De contractduur is meestal 2 tot 5 rondes van elk maximaal 8 maanden voor blankvleeskalveren. De sector van rosévlees bestaat uit relatief veel vrije ondernemers, ondernemers die niet opereren binnen een integratie. Deze worden niet in deze analyse meegenomen wegens gebrek aan data.

Door betrokkenen wordt de sterke verticale integratie - de combinatie van functies als voerproductie, slachterij, verwerking en transport - als een belangrijke succesfactor gezien. Grote integraties als de VanDrie Group, Denkvit, en de Pali-Group zijn ontstaan uit fusies en overnames van allerlei activiteiten in de bedrijfskolom. De verticale integratie heeft niet alleen tot schaalvoordelen geleid, maar ook tot de capaciteit om te innoveren en een hoogwaardig kwaliteitssysteem op te bouwen. Het bedrijf VanDrie Group is een zeer sterke partij in de keten, en - volgens de eigen website - 'wereldmarktleider op het gebied van kalfsvlees, kalvervoerders en kalfsvellen'.

De ondernemers in de blankvleessector hebben een beperkter marktrisico dan ondernemers in andere sectoren, gegeven de sterke ketenintegraties. De stabiele inkomenssituatie wijst erop dat de daling in directe inkomstenstoelagen is opgevangen door hogere contractvergoedingen. De ontwikkeling van de contractvergoedingen is sterk bepalend voor de opbrengsten per kalverplaats.

Voor de toekomst is de vraag vooral of een verdere daling van de toeslagen opnieuw is op te vangen met hogere contractvergoedingen. Dit zal onder meer afhangen van de verwachte ontwikkeling van de afzet(prijs). De opbrengsten staan anno 2019 onder druk doordat in de EU de vraag naar kalfsvlees krimpt, maar het aanbod is gestegen (Rabobank, 2019). Van belang is dan om nieuwe afzetmarkten te vinden, zoals in Azië en Amerika. Van invloed op de opbrengsten is ook de wetgeving op het gebied van onder andere mest en fosfaat. Andere aspecten die een rol spelen zijn de maatschappelijke acceptatie van de kalverhouderij, bijvoorbeeld wat betreft het vervoer over lange afstanden van nuchtere kalveren en het antibioticagebruik.

Hier staat tegenover dat de uitgangspositie sterk is. Nederland is kostprijsleider in de EU (Rabobank, 2019). Vanwege het sterk geïntegreerde karakter kan de sector goed anticiperen en reageren op veranderingen in de omgeving.

De conclusie is dat gezien de sterke uitgangspositie van de integraties, de kalversector in staat zou moeten zijn een verdere daling van de toeslagen op te vangen zonder grote negatieve inkomenseffecten voor de kalverhouders. Mocht dit niet het geval zijn, dan zal met name de import van nuchtere kalveren, als ook het aantal kalverhouders, afnemen.

Melkveebedrijven met meer dan 2 GVE per ha

Op de melkveebedrijven met meer dan 2 GVE per ha gaat de schaalvergroting in ha eveneens door. De jaarlijkse groei is in de periode 2015-2018 echter niet veel hoger dan in de periode 2010-2014 (tabel 4.4). De beperkingen aan de groei als gevolg van de fosfaatwetgeving zijn hier vooral debet aan.

Het inkomen fluctueert sterk, mede door lage melkprices in 2015 en 2016. In 2017 trokken de prijzen weer aan, om in december 2017 weer te gaan dalen. De melkpricesdaling kwam in juni 2018 tot stilstand. Daarna herstelde de prijs zich maar bleef onder het niveau van 2017. De volatiliteit in de (wereld)zuivelmarkt is de laatste jaren groot zo blijkt, dit heeft een directe weerslag op de inkomensontwikkeling van de melkveebedrijven.

In de EU en wereldwijd groeit de vraag naar zuivelproducten, met name voor kaas, boter en room. De melkpricesontwikkeling in de EU (en daarmee Nederland) hangt nauw samen met de ontwikkeling van de prijzen op de wereldmarkt. De verwachting is dat de melkprices in Nederland de komende jaren rond

de 34 eurocent zal liggen, dat is iets onder het niveau van 2017 van 35 eurocent per liter. Er is een behoorlijke concurrentie op de (wereld)zuivelmarkt; ook de EU ondervindt deze concurrentie doordat de EU netto-exporterend is (Jongeneel, 2019).

In Nederland spelen milieubeperkingen een steeds zwaarder wegende rol in de bedrijfsontwikkeling. Deze beïnvloeden de productiviteit in negatieve zin. Deze beperkingen zullen naar verwachting alleen nog maar sterker worden, met name wat betreft ammoniak (stikstof) zal nog veel geïnvesteerd moeten worden door de sector. Of bedrijven daarvoor genoeg vlees op de botten hebben is niet zonder meer aan te geven. De spreiding in solvabiliteit tussen melkveebedrijven is groot: 20% van de bedrijven heeft een solvabiliteit van minder dan 56%, terwijl er een even grote groep bedrijven is met een solvabiliteit hoger dan 85%.

In hoeverre een verdere daling van de toeslagen door de melkveebedrijven is op te vangen, is moeilijk aan te geven. De ontwikkeling van de melkprijs is daarin een factor van belang, maar ook een zeer onzekere. Het tempo en de omvang van investeringen met het oog op de aanpak van milieuproblematiek is een tweede factor, per regio en type bedrijf kunnen hierin grote verschillen optreden. Regelingen in de tweede pijler van het GLB kunnen daarbij helpen. De sector heeft als voordeel wel dat ze, bijvoorbeeld via eco-schema's, mogelijkheden heeft om publieke diensten te leveren op gebied van natuurbeheer, meer dan de zetmeelbedrijven en de vleeskalverbedrijven. Mogelijk kan hierin compensatie worden gevonden voor inkomenseffecten als gevolg van afnemende toeslagen.

4.5 Maatregelen tweede pijler

Steenmaatregelen uit de tweede pijler van het GLB, ondergebracht in het plattelandontwikkelingsplan (POP), kunnen ondernemers helpen in het aanpassen van het bedrijf aan veranderende omstandigheden. Het gaat om maatregelen voor bijvoorbeeld investeringen op het bedrijf in nieuwe technologieën, voor verbreding van de bedrijfsactiviteiten of voor het leveren van publieke diensten op het gebied van natuur en landschap. In termen van veerkracht gaat het dan om aanpassingen om het bedrijf ook op de middellange en lange termijn te kunnen laten draaien.

In het huidige POP, het zogenaamde POP3 dat loopt van 2014 tot en met 2020, wordt met verschillende maatregelen ingezet op een aantal thema's, zoals innovatie en concurrentievermogen en duurzaamheid, natuur en klimaat. In 2019 zijn er verschillende tussenevaluaties gepubliceerd over de effecten van maatregelen van het huidige POP. Deze evaluaties geven een goed inzicht in de werking van de maatregelen. Het gaat om een evaluatie van de investeringsmaatregelen en van de maatregelen om innovatie te bevorderen.

Investeringsmaatregelen

Uit de evaluatie van een aantal maatregelen van het POP3-cluster Concurrentiekracht blijkt dat de ondersteuning via de *Regeling Jonge landbouwers (JoLa)* en de *Regeling Productieve fysieke investeringen* hebben geleid tot een verdere verduurzaming van bedrijfsprocessen, veelal via modernisering en innovatieve investeringen. Veel van deze investeringen zijn naar voren gehaald. De inkomenseffecten van de inzet van maatregelen binnen het cluster Concurrentiekracht zullen naar verwachting relatief beperkt zijn, mede omdat de beleidskeuze is gemaakt maatregelen binnen dit cluster te richten op het stimuleren van bovenwettelijke investeringen gericht op verduurzaming, klimaat en dierenwelzijn. Ook betreft het voor een aanzienlijk deel van de bedrijven een relatief beperkte steun van de investering, zoals bij de JoLa. De verwachting is dat door meerdere van de ingezette maatregelen vooral de bedrijfskosten (in beperkte mate) zullen dalen. Er zullen nauwelijks inkomenseffecten zijn door middel van opbrengstverhogingen (Venema et al., 2019).

De voornoemde maatregelen kunnen dus bijdragen aan een verlaging van (specifieke categorieën) bedrijfskosten door modernisering en innovatie, evenals tot het naar voren halen van investeringen. Daarmee dragen ze bij aan de concurrentiekracht van bedrijven, doordat deze beter in staat zullen zijn in te spelen op mogelijke toekomstige regelgeving en wensen in de markt. De verwachting is dat de bedrijfsopbrengsten niet zozeer worden beïnvloed door de inzet van de subsidies, omdat is ingezet

op bovenwettelijke investeringen die de komende jaren niet direct tot meer opbrengsten zullen leiden (Venema et al., 2019).

In aanvulling hierop dient te worden bedacht dat deze subsidiemaatregelen altijd een (forse) eigen bijdrage vergen van de ondernemer. Veelal is de subsidie gemaximeerd op 40% van de subsidiabele kosten.

Innovatiemaatregelen

Uit de evaluatie van het Cluster Innovatie blijkt dat sinds de start van het POP3 in 2014, nog slechts enkele projecten op het gebied van innovatie zijn afgerond en de meeste projecten nog worden uitgevoerd. Dat maakt het niet mogelijk harde conclusies te trekken, de evaluatie geeft eerder een indicatie van mogelijk te verwachten effecten (Witmond et al., 2019).

Duidelijk is dat de steunmaatregelen uit POP3 bijdragen aan het creëren van nieuwe samenwerkingsverbanden van kennisinstellingen, adviesbureaus, agrariërs en ketenpartijen:

‘Met de samenwerkingstrajecten die zijn begonnen onder het huidige programma zijn banden ontstaan waaruit ook nieuwe projecten gestart zijn. Op deze wijze levert het programma een bijdrage aan de netwerkvorming op regionaal niveau. Vrijwel alle projecten dragen primair of secundair bij aan het verbeteren van het milieu en passen in een duurzame toekomst’ (Witmond et al.:8).

Op deze wijze dragen de projecten ook direct of indirect bij aan de veerkracht en het concurrentievermogen van de agrarische sector en keten.

Vergoeding voor het leveren van publieke diensten

Naast het bevorderen van de concurrentiekracht door de hiervoor beschreven maatregelen, is er via het in 2016 in werking getreden subsidiestelsel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb), inzet op herstel, instandhouding en verbetering van de biodiversiteit (Boonstra en Nieuwenhuizen, 2019). De vergoedingen in het kader van regelingen voor het leveren van publieke diensten zijn gelimiteerd op grond van EU-wetgeving. De grondslag van de vergoeding is de som van gemaakte kosten en gederfde inkomsten, al dan niet opgehoogd met een opslag voor transactiekosten. Deelname aan een stelsel voor het leveren van een publieke dienst is in principe inkomensneutraal, afhankelijk van de regeling en bedrijfsspecifieke kenmerken kan er een licht positief effect zijn. Daarmee bieden deze schema's mogelijkheden om bij te dragen aan het inkomen.

Inkomenseffect maatregelen beperkt, vooral duwtje in de rug voor veranderingen

De inkomenseffecten van de hiervoor beschreven maatregelen zijn in het algemeen beperkt. De effecten moeten eerder gezocht worden op andere terreinen: samenwerken, leren van elkaar, een duwtje in de rug voor investeringen die bijdragen aan de moderniteit van het bedrijf, of voor een andere bedrijfsvoering. Een bedrijfsvoering die zich bijvoorbeeld richt op het leveren van publieke diensten of een ander verdienmodel zoals verkoop via een korte keten of verkoop van nicheproducten.

5 Conclusies en discussie

5.1 Scenarioanalyse

Inkomenseffect is groter als er minder budget gaat naar de inkomensvoelers

In alle scenario's dalen de inkomens ten opzichte van de referentieperiode 2013-2017, onder andere omdat het budget voor het GLB in de scenario's lager is dan het GLB-budget in de referentieperiode. Tussen de verschillende scenario's zijn de inkomenseffecten groter voor de bedrijven die groter zijn in ha gemeten, zoals de bedrijven in het Noordelijk kleigebied en in de Veenkoloniën.

De relatieve teruggang in inkomen is groter in de scenario's waar een groter deel van het budget voor de eerste pijler naar eco-schematoeslagen gaat en/of wordt overgeheveld naar de tweede pijler. In dat geval moeten bedrijven inspanningen verrichten die kosten met zich mee brengen. Verondersteld is dat van de eco-schematoeslagen slechts 20% kan worden aangemerkt als inkomen; het mogelijke positieve inkomenseffect van maatregelen in de tweede pijler is niet meegenomen in dit onderzoek. Dit laatste effect is naar verwachting overigens klein en hangt sterk af van het type maatregel. De mogelijke bijdrage van een eco-schema hangt sterk af van de wijze waarop de vergoeding voor een eco-schema wordt berekend en van de vraag hoe makkelijk bedrijven het eco-schema in kunnen passen in hun bedrijfsvoering.

Spreiding van de inkomenseffecten tussen de scenario's beperkt

De verschillen in de spreiding van de effecten tussen de verschillende scenario's zijn beperkt. Het scenario Motie Bisschop is het meest gunstig voor de inkomens van de bedrijven in vergelijking met de andere scenario's, omdat in dit scenario het kleinste deel van het budget wordt besteed aan andere (maatschappelijke) doelen als natuurbeheer, klimaat en innovatie.

Sinds 2001 moet jaarlijks minimaal 20% van de huishoudens in de land- en tuinbouw rondkomen van een inkomen onder de lage-inkomensgrens, voor 2017 overeenkomend met ongeveer 25.200 euro. In 2017 kwam het percentage uit op 29%. In de verschillende scenario's stijgt het aandeel bedrijven onder de lage inkomensgrens, en varieert het tussen de 34 en 39%.

GLB-toeslagen vooral een constante en zekere bron van inkomsten

De toeslagen spelen voor de meeste bedrijfstypen een belangrijke rol in de hoogte van de inkomens. Het aandeel van de toeslagen in het inkomen is in de periode 2013-2017 voor het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf 23%, met uitschieters naar meer dan 50% voor bijvoorbeeld de zetmeelbedrijven en naar 3% voor tuinbouwbedrijven. Voor veel bedrijven geldt dat inkomsten van *buiten* bedrijf (uit arbeid en uit uitkeringen en vermogen; inkomsten uit verbrede landbouw zitten hier niet bij) ook belangrijk zijn in het totale inkomen, het aandeel is op een aantal bedrijfstypen even groot of groter dan de GLB-toeslagen. Over het belang van inkomsten uit verbrede landbouw in de inkomensvorming zijn geen uitspraken te doen.

De GLB-toeslag is vooral ook een constante en zekere bron van inkomsten, in vergelijking met de veelal zeer variërende inkomsten uit landbouwproductie. De variatie in de inkomsten uit landbouwproductie drukt ook zwaarder op de inkomensontwikkeling, zo blijkt uit een analyse van de inkomensveranderingen in de periode 2015-2018 in vergelijking met de periode 2010-2014. Het aandeel van de GLB-toeslag in de verandering van het inkomen uit bedrijf blijkt niet altijd negatief te zijn en speelt voor de meeste bedrijven een beperkte rol, de vleeskalverbedrijven uitgezonderd.

5.2 Veerkracht van bedrijven

Inkomens variëren sterk, op zetmeelbedrijven en vleeskalverbedrijven relatief stabiel

De inkomens voor alle groepen bedrijven variëren behoorlijk in de periode 2010-2018. De hoogte van het inkomen wordt bepaald door diverse factoren, zoals prijsontwikkelingen op de markt en karakteristieken van het bedrijf. Er zijn geen grote veranderingen in de inkomsten van buiten bedrijf in de periode 2015-2018 ten opzichte van de periode 2010-2014.

Voor de drie sectoren waar voor de periode 2014-2020 de grootste inkomensdalingen werden verwacht als gevolg van veranderingen in de inkomstenstoelagen van het GLB, heeft de praktijk anders uitgepakt. De inkomens op de zetmeel- en kalverbedrijven zijn relatief stabiel gebleken in de periode 2014-2018. De inkomens op de melkveebedrijven kennen grote schommelingen, maar dit is het gevolg van andere factoren dan de daling van de GLB-toeslagen.

Geen trendbreuken in structuurontwikkeling

De veranderingen in het GLB hebben in de periode 2010-2018 niet geleid tot grote wijzigingen in de structuurontwikkeling van bedrijven, ook niet als deze periode wordt gesplitst in de periode 2010-2014 en 2015-2018 (de eerste vier jaar van de convergentie van de toeslagen). De ontwikkelingen volgen de lange termijn trends en afwijkingen zijn goed verklaarbaar op basis van veranderingen in het beleid (anders dan het GLB).

Maatregelen uit de tweede pijler als duwtje in de rug voor bedrijfsaanpassingen

De tweede pijler van het GLB kent allerlei maatregelen om (groepen van) agrariërs te ondersteunen in het aanpassen van het bedrijf aan veranderende omstandigheden. De directe inkomenseffecten van deze maatregelen zijn in het algemeen beperkt. De effecten liggen eerder op andere terreinen: samenwerken, leren van elkaar, een duwtje in de rug voor investeringen die bijdragen aan de moderniteit van het bedrijf, of voor een andere bedrijfsvoering. Een bedrijfsvoering die zich bijvoorbeeld richt op het leveren van publieke diensten of een ander verdienmodel zoals verkoop via een korte keten of verkoop van nicheproducten.

5.3 Discussie

Mogelijkheid daling toeslagen op te vangen bij nieuwe hervormingsperiode GLB ongewis

Hiervoor is aangegeven dat voor de sectoren waar voor de periode 2014-2020 de grootste inkomensdalingen werden verwacht als gevolg van veranderingen in de inkomstenstoelagen van het GLB (de zetmeelbedrijven, de vleeskalverbedrijven en de intensieve melkveebedrijven), de praktijk anders heeft uitgepakt.

De vraag of in een komende hervorming een verdere daling van de toeslagen goed kan worden opgevangen, is lastig te beantwoorden. Hier zijn verschillende redenen voor. Ten eerste moet het grootste deel van het inkomen uit de markt gehaald worden, ontwikkelingen in de prijzen zijn daarom zeer bepalend. Deze liggen grotendeels buiten de invloedssfeer van de individuele agrariër. Per keten is de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de prijsvorming eveneens anders, afhankelijk van de specifieke kenmerken van een product (zoals meer of minder uitwisselbaar, tekort- of overschotsituatie). Ondernemers kunnen het inkomensrisico spreiden door aanpassingen in het bedrijfsplan, of het afsluiten van contracten (ofschoon deze ook nadelig kunnen uitpakken ingeval van bijvoorbeeld onvoorziene prijsstijgingen of leveringsplicht bij tegenvallende fysieke opbrengsten). Agrariërs hebben baat bij instrumenten die bijdragen aan het omgaan met dergelijke ondernemersrisico's.

Ten tweede is in de dierlijke sectoren de productie begrensd door dier- en fosfaatrechten. De voorwaarde om de uitstoot en depositie van stikstof (verder) terug te brengen, kan eveneens leiden tot beperkingen aan de productie en/of noodzakelijke investeringen in technische maatregelen om de emissie in te dammen. Dit brengt (hoge) kosten met zich mee. De hoofdroute in de bedrijfsontwikkeling tot nu toe - door schaalvergroting efficiëntievoordelen behalen en zo het inkomen op peil houden - wordt daarmee (nog) lastiger te volgen.

Ten derde hebben bedrijven in meer of mindere mate de mogelijkheid om het inkomen uit bedrijf aan te vullen met inkomsten uit verbreding (niet-agrarische activiteiten op het bedrijf), of met inkomen van buiten het bedrijf. Met name inkomen van buiten het bedrijf kan een belangrijke aanvulling zijn op het inkomen uit bedrijf.

Beperkingen aan de studie

Voor de berekeningen in deze studie zijn diverse aannames gemaakt, zoals de veronderstelling dat de bedrijfsgrootte niet verandert en er geen inflatie is. Er is evenmin aandacht besteed aan een gespreide invoering van een scenario. Ook wordt alleen gerekend aan het inkomenseffect van de veranderingen in de eerste pijler. Deze en andere aannames hebben tot gevolg dat de uitkomsten van deze studie gezien moeten worden als grove indicaties van de mogelijke effecten. De cijfers weerspiegelen een mogelijke bandbreedte. Het gaat daarbij ook enkel om de eerste orde inkomenseffecten van de toeslagen.

De beredeneerde aanname dat bij eco-schema's het inkomensaandeel 20% is voor alle bedrijven dient nader onderzocht te worden. Dit hangt sterk af van de wijze waarop de vergoeding voor een eco-schema wordt berekend en van de vraag hoe makkelijk bedrijven het eco-schema in kunnen passen in hun bedrijfsvoering (waardoor het inkomensaandeel stijgt). Ook van belang is of het achterliggende doel van het eco-schema ook is te realiseren via een privaat schema, zoals bij *On the way to planet proof*, zodat ook hogere prijzen kunnen worden gerealiseerd

Literatuur en websites

- Boonstra, F. en W. Nieuwenhuizen (2019). *Voortgangsrapportage Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer. Bijdrage aan Jaarverslag Plattelandsontwikkelingsprogramma 2018*. Wageningen Environmental Research, Rapport 2953.
- EC (2018a). *Regulation of the European Parliament and of the Council establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the Common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council and Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council*. COM(2018) 392 final. Brussel. 1.6.2018.
- EC (2018b). *EU-begroting: het GLB na 2020*. Brussel. factsheet. via website: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/budget-may2018-modernising-cap_nl_0.pdf.
- Jongeneel, R. (2019). *Market outlook zuivel*. Via <https://www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=3304&themaID=2276§orID=3309>
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2019). *Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal inzake GLB-Nationaal Strategisch Plan 2021-2027*. Mei 2019. Den Haag
- Meulen, H.A.B. van der, A.B. Smit en J.H. Jager (2017). *Effecten nieuw GLB op inkomens, kosten en administratieve lasten; Gevolgen van aanpassing directe betalingen en invoering vergroeningseisen*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2017-080.
- Meulen, van der, Harold, Jakob Jager, Daniel de Jong, Rob Stokkers, Gabe Venema en Marcel Vijn (2019). *Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet 2007-2018*. Wageningen, Wageningen University & Research, Rapport 2019-054.
- Meuwissen, Miranda P.M. Peter H. Feindt, Alisa Spiegel, Catrien J.A.M. Termeer, Erik Mathijs, Yann de Mey, Robert Finger, Alfons Balmann, Erwin Wauters, Julie Urquhart, Mauro Vigani, Katarzyna Zawalińska, Hugo Herrera, Phillipa Nicholas-Davies, Helena Hansson, Wim Paas, Thomas Slijper, Isabelle Coopmans, Willemijn Vroege, Anna Ciecchomska, Francesco Accatino, Birgit Kopainsky, P. Marijn Poortvliet, Jeroen J.L. Candel, Damian Maye, Simone Severini, Saverio Senni, Bárbara Soriano, Carl-Johan Lagerkvist, Mariya Peneva, Camelia Gavrilescu, Pytrik Reidsma (2019). *PUNTEN moeten KOMMAS ZIJN A framework to assess the resilience of farming systems*. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0308521X19300046>.
- Rabobank (2019). <https://www.rabobank.nl/bedrijven/cijfers-en-trends/veehouderij/vleeskalverhouderij/>. Geraadpleegd 23 oktober.
- Strijker, D. (2019). '100 jaar Avebe; Van multinational naar regionale kampioen'. In: *Boerderij* 104 - no. 51 (17 september 2019), pp. 44-47.
- Terluin, I.J., J.H. Jager en R.A. Jongeneel (2014). *Convergentie toeslagen Eerste Pijler GLB in Nederland. 2014-2019*. Wageningen, LEI Wageningen UR (University & Research Centre), LEI-Rapport 2014-001.
- Venema, G., H. van der Meulen, R. van der Meer, P. Berkhout, R. Stokkers, N. Bondt en P. Rijk (2019). *Tussenevaluatie POP3-maatregelen cluster Concurrentiekracht*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2019-065.
- Witmond, B., E. Meurs, G.J. Wilbers en T. Fikken (2019). *Evaluatie cluster innovatie POP3. Eindrapport*. ECORYS, Rotterdam.

Bijlage 1 Classificatie bedrijfstypen

Tabel B1.1 Classificatie bedrijfstypen op basis van de Standaardopbrengst (SO)

Rekenregels op basis van SO	
Akkerbouwbedrijven (exclusief zetmeelaardappelen)	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit akkerbouwgewassen en maximaal 1/3 uit zetmeelaardappelen
Zetmeelaardappelbedrijven	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit akkerbouwgewassen en minimaal 1/3 uit zetmeelaardappelen
Melkveebedrijven	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit melk- en bijbehorende jongvee
Vleeskalverbedrijven	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit vleeskalveren
Overige graasdierbedrijven	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit graasdieren (paarden, pony's, geiten, schapen, vleesvee) melk- en bijbehorende jongvee zijn hiervan uitgesloten
Hokdierbedrijven	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit varkens en/of pluimvee
Tuinbouw	Minimaal 2/3 van de SO bestaat uit vormen van vollegrondse- of glastuinbouwgewassen inclusief blijvende teelten (met name fruit)
Gemengde bedrijven	Indien niet aan de voorwaarde wordt voldaan van 2/3 akkerbouw, graasdieren, tuinbouw of hokdieren dan valt het bedrijf in deze categorie

Bijlage 2 Inkomenseffecten scenario's

Tabel B2.1 Totaal inkomen per bedrijf in de basissituatie en in de 4 scenario's a), en de absolute effecten ten opzichte van de basissituatie (x 1.000 euro) b)

	Inkomen per bedrijf				Effect ten opzichte van basisscenario		
	Basis	GB	INV/LK	Motie B	GB	INV/LK	Motie B
Akkerbouw	71	60	58	65	-11	-13	-6
w.v. Noordelijk kleigebied	97	82	80	89	-15	-17	-8
w.v. Centraal kleigebied	87	77	76	81	-9	-11	-5
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	48	38	36	42	-10	-12	-6
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	94	78	76	85	-16	-18	-9
w.v. Overige akkerbouw	53	45	44	49	-8	-9	-4
Melkvee	66	56	55	61	-10	-11	-5
w.v. met minder 2 GVE per ha	66	56	54	60	-11	-12	-6
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	66	56	55	61	-9	-11	-5
Overige bedrijfstypen							
Vleeskalveren	24	21	21	22	-3	-4	-2
Overige graasdieren	26	22	21	24	-4	-5	-2
Hokdieren	88	86	86	87	-2	-2	-1
Tuinbouw	172	170	170	171	-2	-2	-1
Gemengd	54	46	44	50	-9	-10	-5
Totaal land- en tuinbouw	83	76	75	79	-7	-8	-4

a) Basis=scenario Handhaven status quo, GB= scenario Sterke nadruk op groenblauwe diensten, INV/LK= scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen/scenario Sterke nadruk op leefomgeving en klimaat, Motie B=scenario Motie Bisschop; b) In het scenario Groenblauwe diensten is het inkomen voor een gemiddeld bedrijf in de land- en tuinbouw 76.000 euro, in het basisscenario Handhaven status quo is het inkomen 83.000 euro.

Tabel B2.2 Verdeling bedrijven (in %) naar inkomenseffecten (in euro), Scenario groenblauwe diensten a)

	Inkomenseffect in euro			
	<-20.000	-20.000/-10.000	-10.000/-5.000	-5.000/0
Akkerbouw	13	23	39	26
w.v. Noordelijk kleigebied	24	34	42	0
w.v. Centraal kleigebied	7	27	24	42
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	9	18	47	27
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	29	27	33	11
w.v. Overige akkerbouw	2	13	44	41
Melkvee	7	32	48	12
w.v. met minder 2 GVE per ha	11	29	47	13
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	6	34	49	12
Overige bedrijfstypen				
Vleeskalveren	4	0	11	85
Overige graasdieren	0	1	49	50
Hokdieren	0	4	6	91
Tuinbouw	8	8	12	71
Gemengd	10	13	26	51
Totaal land- en tuinbouw	7	20	38	35

a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft 7% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 20% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 38% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 35% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

Tabel B2.3 Verdeling bedrijven (in %) naar inkomenseffecten (in euro), scenario Sterke nadruk op innovatie en investeringen/leefomgeving en klimaat a)

	Inkomenseffect in euro			
	<-20.000	-20.000/ -10.000	-10.000/-5.000	-5.000/0
Akkerbouw	15	33	30	22
w.v. Noordelijk kleigebied	30	34	36	0
w.v. Centraal kleigebied	8	35	26	31
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	10	38	28	25
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	34	23	38	5
w.v. Overige akkerbouw	2	29	28	41
Melkvee	11	40	42	8
w.v. met minder 2 GVE per ha	15	37	40	8
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	9	40	43	8
Overige bedrijfstypen				
Vleeskalveren	4	1	15	80
Overige graasdieren	0	1	56	43
Hokdieren	2	3	7	88
Tuinbouw	8	9	16	67
Gemengd	10	16	40	33
Totaal land- en tuinbouw	9	25	36	30

a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft 9% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 25% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 36% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 30% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

Tabel B2.4 Verdeling bedrijven (in %) naar inkomenseffecten (in euro), scenario Motie Bisschop a)

	Inkomenseffect in euro			
	<-20.000	-20.000/ -10.000	-10.000/-5.000	-5.000/0
Akkerbouw	2	12	31	55
w.v. Noordelijk kleigebied	2	28	34	36
w.v. Centraal kleigebied	2	7	28	64
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	1	8	33	57
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	6	24	27	43
w.v. Overige akkerbouw	0	2	29	69
Melkvee	0	8	38	53
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	1	12	34	53
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	0	7	39	53
Overige bedrijfstypen				
Vleeskalveren	0	4	1	95
Overige graasdieren	0	0	1	99
Hokdieren	0	1	3	95
Tuinbouw	2	6	8	83
Gemengd	2	8	16	73
Totaal land- en tuinbouw	1	7	24	68

a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft 1% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 7% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 24% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 68% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

Tabel B2.5 Aandeel bedrijven onder lage inkomensgrens

	Status quo	Groen-blauwe diensten	Innovatie/ Klimaat	Motie Bisschop
Akkerbouw	31	36	37	33
w.v. Noordelijk kleigebied	22	26	26	24
w.v. Centraal kleigebied	20	26	28	22
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	49	55	56	52
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	23	25	25	24
w.v. Overige akkerbouw	27	33	34	30
Melkvee	31	36	37	33
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	27	31	32	30
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	32	37	38	34
Overige bedrijfstypen				
Vleeskalveren	50	54	54	53
Overige graasdieren	56	64	67	64
Hokdieren	35	35	35	35
Tuinbouw	24	25	25	24
Gemengd	45	49	51	47
Totaal land- en tuinbouw	34	38	39	37

Bijlage 3 Inkomenseffecten bij variatie in deelname aan eco-schema's

Tabel B3.1 Verdeling bedrijven naar inkomenseffecten (x 1.000 euro) 90% en 70% deelname eco-schema a)

Groenblauwe diensten	90%				70%			
	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0
Akkerbouw	13	23	36	27	14	25	33	28
w.v. Noordelijk kleigebied	21	36	33	9	26	36	29	9
w.v. Centraal kleigebied	6	25	26	42	10	20	29	42
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	10	21	42	27	11	27	34	27
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	32	25	33	11	28	29	27	16
w.v. Overige akkerbouw	2	13	44	41	2	13	44	41
Melkvee	8	31	51	10	7	31	48	14
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	12	28	44	16	10	31	33	26
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	6	32	53	9	6	31	53	10
Overige bedrijfstypen								
Vleeskalveren	4	0	7	89	4	0	11	85
Overige graasdieren	0	1	49	50	0	1	55	44
Hokdieren	0	3	7	90	0	4	6	90
Tuinbouw	6	10	13	71	7	9	13	71
Gemengd	10	14	26	51	10	14	26	51
Totaal	7	20	38	35	7	20	37	36

a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft in de variant waarin 90% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema 7% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 20% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 38% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 35% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro. In de variant waarin 70% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema heeft 7% van het totaal aantal bedrijven een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 20% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 37% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 36% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

Tabel B3.2 Verdeling bedrijven naar inkomenseffecten (x 1.000 euro) 90% en 70% deelname eco-schema a)

Innovatie en investeringen/ Leefomgeving en Klimaat	90%				70%			
	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0
Akkerbouw	16	32	30	22	17	26	34	22
w.v. Noordelijk kleigebied	35	30	36	0	32	30	38	0
w.v. Centraal kleigebied	8	28	33	31	11	25	33	31
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	11	41	24	25	13	36	24	27
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	34	23	38	5	35	22	43	0
w.v. Overige akkerbouw	2	29	28	41	4	10	44	41
Melkvee	10	40	42	8	12	38	43	7
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	14	38	40	8	18	33	44	5
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	9	40	43	8	10	39	43	8
Overige bedrijfstypen								
Vleeskalveren	4	1	15	80	4	1	15	80
Overige graasdieren	0	1	56	43	0	1	55	43
Hokdieren	2	3	6	89	1	4	6	90
Tuinbouw	8	9	16	67	9	8	15	68
Gemengd	10	19	37	33	10	18	25	46
Totaal	9	25	36	30	10	23	36	31

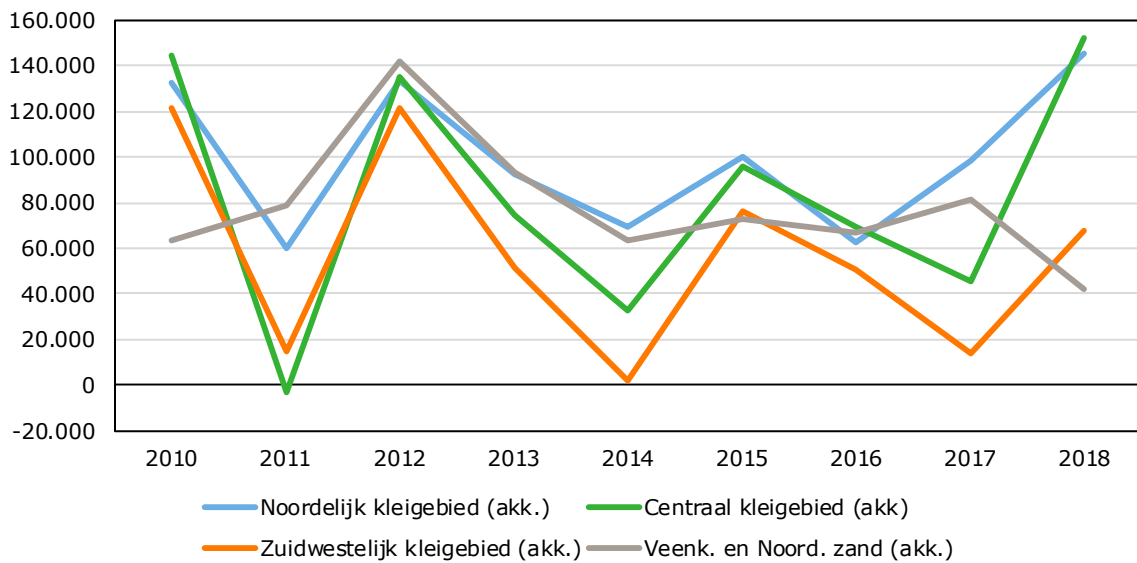
a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft in de variant waarin 90% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema 9% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 25% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 36% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 30% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro. In de variant waarin 70% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema heeft 10% van het totaal aantal bedrijven een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 23% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 36% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 31% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

Tabel B3.3 Verdeling bedrijven naar inkomenseffecten (x 1.000 euro) 90% en 70% deelname eco-schema a)

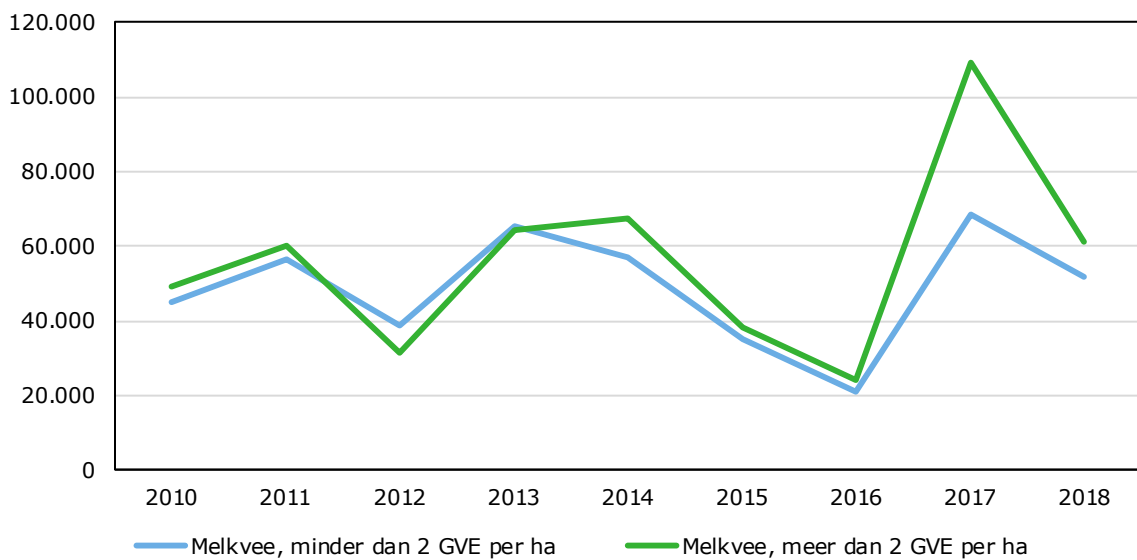
Motie Bisschop	90%				70%			
	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0	<-20	-20/ -10	-10/-5	-5/0
Akkerbouw	2	12	28	58	2	14	24	59
w.v. Noordelijk kleigebied	2	25	34	38	3	28	31	38
w.v. Centraal kleigebied	2	7	28	64	3	7	24	66
w.v. Zuidwestelijk kleigebied	2	9	34	55	1	11	31	57
w.v. Veenkoloniën en Noordelijk zand	6	26	25	43	6	29	22	43
w.v. Overige akkerbouw	0	2	13	85	0	4	10	85
Melkvee	0	9	37	53	1	11	36	53
w.v. met minder dan 2 GVE per ha	1	13	36	50	1	16	30	53
w.v. met meer dan 2 GVE per ha	0	8	37	54	0	9	38	53
Overige bedrijfstypen								
Vleeskalveren	0	4	1	95	0	4	0	96
Overige graasdieren	0	0	1	99	0	0	1	98
Hokdieren	0	1	3	96	0	0	5	95
Tuinbouw	2	6	10	82	2	6	10	81
Gemengd	2	8	18	72	2	8	18	71
Totaal	1	8	23	68	1	8	22	68

a) Van het totaal aantal bedrijven in de land- en tuinbouw heeft in de variant waarin 90% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema 1% een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 8% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 23% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 68% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro. In de variant waarin 70% van de bedrijven deelneemt aan een eco-schema heeft 1% van het totaal aantal bedrijven een inkomensachteruitgang van meer dan 20.000 euro; 8% heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 10.000 euro en 20.000 euro ligt; 22% van de bedrijven heeft een inkomensachteruitgang die tussen de 5.000 euro en 10.000 euro bedraagt; voor 68% van de bedrijven is de achteruitgang in inkomen minder dan 5.000 euro.

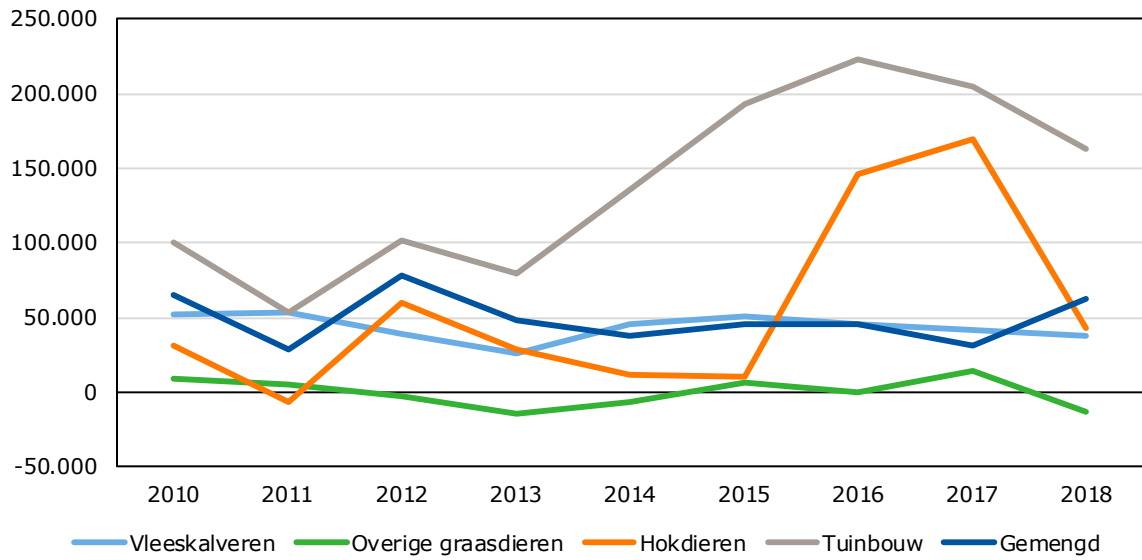
Bijlage 4 Inkomensontwikkeling

Figuur B4.1 Inkomensontwikkeling akkerbouwbedrijven, 2010-2018

Figuur B4.2 Inkomensontwikkeling melkveebedrijven, 2010-2018

Figuur B4.3 Inkomensontwikkeling overige bedrijven, 2010-2018

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T 070 335 83 30
E communications.ssg@wur.nl
www.wur.nl/economic-research

Wageningen Economic Research
RAPPORT
2019-114

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
E communications.ssg@wur.nl
T +31 (0)70 335 83 30
www.wur.nl/economic-research

Rapport 2019-114
ISBN 978-94-6395-194-4

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

